

INSIKT OCH HANDLING

Utgiven av
Hans Larsson Samfundet

Volym 4

REDAKTÖR: ROLF EKMAN
DISTRIBUTION: AB PH. LINDSTEDTS
UNIV.-BOKHANDEL
TRYCKNING: SKÅNSKA CENTRALTRYCKERIET,
LUND 1962

ISSN 0436-8096

PDF: TABULA, MÄRSTA 2020
ISBN: 978-91-88702-14-2
VERSION 1.0 — 2020-05-14

Innehåll

- 4 Filosofiens tillämpning
 Ett motiv i Hans Larssons författarskap
 Gunnar Aspelin
- 19 Några anteckningar om Hemmabyarnas konstform
 Staffan Björck
- 40 Pedagogen Hans Larsson
 John Landquist
- 56 Gemenskap
 Nils Ludvig
- 68 Induktion och intuition
 Ett Hans Larsson-tema med variationer
 Alf Nyman
- 89 Det platonska och det kantiska hos Hans Larsson
 Elof Åkesson

Filosofiens tillämpning

Ett motiv i Hans Larssons författarskap

Gunnar Aspelin

I Hans Larssons essaysamling *Under världskrisen* 1920 ingår en uppsats med titeln »Vetenskapens vanmakt». Naturvetenskapen, säger han där, beskylles aldrig för oförmåga att lämna bidrag till lösningen av praktiska problem. Ärftlighetsforskningen har tillämpats inom växt- och djurföreläring. Tack vare fysikens rön har näringslivet fått allt effektivare redskap. Kemien har givit oss nya läkemedel och näringsmedel. Naturvetenskapen har blivit en stormakt i det moderna samhället, den »kommenderar i industrien och har i krig blivit en makt bakom den militäriska, kanske den starkaste av dem» (s. 128). Beskyllningen för vanmakt kan däremot inte utan fog riktas mot de humanistiska vetenskaperna. De har inte hållit måttet. De har aldrig på allvar tagit itu med det praktiska livets problem. Forskningen har inte här som hos naturvetenskaperna skapat en teknik för lösandet av sådana uppgifter. Men, säger Hans Larsson, »vi få icke släppa kravet på humanvetenskaperna att hjälpa till vid samhällets organiserande, rättare, vi måste ta upp detta som ett nytt krav, som aldrig blivit nog medvetet för dessa vetenskaper» (s. 130).

Humanisterna bör alltså taga upp dagsfrågorna så långt de kan behandlas med vetenskaplig metod. Man invänder kanske, att vetenskapen därigenom riskerar att förlora sin stränga opartiskhet, att den skulle komma att

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

engagera sig till förmån för den ena eller andra meningsgruppen i samhällslivets konflikter. Hans Larsson svarar kort och kärt: »vetenskapen har ingen opartiskhet att förlora, ty den har ej nått fram till en sådan — i dagsfrågorna nämligen. Vetenskap är saklighet, men det är just sakligheten man skämts för, man har inte velat dra ner vetenskapen till att på allvar befatta sig med dagens företeelser. Skulle då vetenskapen nödvändigt ligga under vid ett sådant möte? Är dess principfasthet icke starkare än att den i verklighetens vimmel skulle förlora kursen? Det är den som måste lära sig att bemästra oredan. Den har, när den alltså är saklig, i sig en hård obehaglighet som den kan förläna även den anspråkslösaste av sina representer. Man kan icke heller riktigt lita på principutredningar som icke pröva sig själva genom tillämpning på den givna verkligheten» (s. 134).

Även filosofien, fortsätter han, bör göra allvar av kravet på metodisk tillämpning. Den får inte ställa sig i förnäm isolering vid sidan av den värld, där intressegrupperna kämpar med varandra. Om den tar upp dagsproblemen, så befinner den sig i bästa överensstämmelse med sin tusenåriga tradition. I regel har tänkarna varit starkt engagerade i sin tids allmänna frågor. Platonismen framgick ur en brottnings med politiska problem; det gällde att finna säkra måttstockar för en rationell statskonst. Spinoza tog klart ställning i de aktuella meningsbrytningarna. I Sverige kan vi nämna namn som Geijer och Boström.

Men här ligger en invändning nära till hands. Man säger kanske, att Boströms politiska engagement närmast ter sig som ett varnande exempel. Ville han inte visa med filosofiska argument, att ståndsrepresentationen var en konsekvens av eviga förnuftsprinciper? Låt vara att han tog fel, svarar Hans Larsson, men misstaget berodde inte på hans försök att anlägga filosofiska synpunkter på dagspolitiken. Det berodde på hans överskattning av filosofiens möjlighet att på egen hand avgöra ett politiskt problem. Filosofien kan fastställa »vissa högsta översatser», men den kan inte »tillämpa dessa på verkligheten utan hjälp av vissa undersatser, som den i regel får låna från någon erfarenhetsvetenskap. — — — Genom vilka anordningar rätten verkligen skulle bäst komma till välde, är en rent empirisk

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

fråga, som Boström föga tänkt på. En sådan mellanregion ligger det allestädes mellan humanvetenskaperna och livet — det är den kommande tillämpningsvetenskapens region. När en vetenskap ockuperat den regionen, så blir den en makt i världen» (s. 135–136).

Till samma tankegång återkom Hans Larsson i sitt andliga testamente, uppsatsen »Min filosofi», som först publicerades i samlingsverket *Min tro* 1941 och ingår i *Postscriptum* 1944. Han skriver där: »Med enkla ord: filosofien som vetenskap måste alltjämt hjälpa till eller rent av gå före även i tillämpningarna. Det skulle inte skada om en del filosofer ägnade sig åt tillämpningstekniken, bedriven då med samma vetenskapliga krav som de tekniska högskolornas» (s. 88).

Han betonar med all energi, att en sådan uppgift inte kan lösas utan sträng metod och en hög grad av kritisk självbesinning. Framför allt får man akta sig för ett fel, som många tänkare begått: att direkt härleda åsikter i en specialfråga från allmänna principer. Med denna metod har man kommit »från vilken principåsikt som helst till vilken specialåsikt som helst. Platon har ju själv insett att från idéläran leder en väg till både monarki och demokrati, och fransmannen Proudhon har i nyare tid visat att man därifrån kommer till anarkismen. Den som startar med kristen tro och ett kristet sinnelag har att passera många sidospår, där misstaget lurar och frestelsen passar på. Och så med alla andra, de må vara upplysningsmän eller idealister, komma från Kant eller Hegel, Mill eller Boström» (*Postscriptum* s. 88–89).

Det som Hans Larsson väntar sig är ett planmässigt samarbete mellan filosofien, som ger oss de allmänna utgångspunkterna, och erfarenhetskunskapen, som tillhandahåller det nödvändiga materialet. Principerna kan föra till olika åsikter i en specialfråga; från samma värdepremiss kan man komma till en extrem konservatism och till en extremt radikal ståndpunkt. Men dessa »specialåsikter» måste prövas på empirisk väg, och här måste den fackvetenskapliga insikten komma med i spelet.

Iden om filosofiens tillämpning utan avkall på dess strängt vetenskapliga saklighet hör till Hans Larssons centrala tankar. Han har sökt förverkli-

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

ga den i sina polemiska inlägg, i sina bidrag till debatten om brännande frågor och inte minst i sina studier över klassiska mästare som Platon och Spinoza. Som tankekritiker har han följt två linjer. Han har tagit upp mer eller mindre ofullgångna föreställningar, som utnyttjats i aktuell propaganda, prövat deras innebörd, påvisat deras obestämthet eller mångtydighet och sökt att få fram en klar tanke, som kan bli utgångspunkt för fruktbara diskussioner. Ty Hans Larsson stannar aldrig vid den negativa kritiken; han söker alltid finna det hållbara element, som kan finnas i de oklara föreställningskomplexen. Men han har också utgått från naturvetenskapliga, sociologiska eller filosofiska teorier, som gjorts till vapen i kampen om den allmänna opinionen. Det har då gällt för honom att klargöra deras räckvidd och att granska det sätt, på vilket de utnyttjas i den offentliga debatten. Han vet, att teorier kan bli makter på gott och ont, värdeskapande och förödande; därför måste man veta att handskas med dessa instrument och taga sig till vara för alla förvanskningar, för varje icke-legitim användning i tjänst hos det ena eller andra maktsträvandet.

Här skall jag endast taga upp en tankegång, som genomgår Hans Larssons författarskap ända fram till hans sista inlägg i de intellektuella kontroverserna. En lång följd av uppsatser rörde sig omkring frågan om maktprincipen kontra idén om en rationell ordning, grundad på samarbete och inbördes hjälp. Temat togs upp i *Idéer och makter* 1908, närmare bestämt i den lilla dialogen »Kampen för tillvaron». Här gäller frågan den darwinska urvalslärans tillämpning inom samhällslivet, ett av tidens stående diskussionsämnen. Kan darwinismen med fog åberopas till förmån för demokratin eller för aristokratien? Så ställes spørsmålet, och det ventileras sedan i det sokratiska samtalets form. Hans Larsson vill visa svårigheterna vid tillämpningen av det naturliga urvalets princip på mänskliga kulturförhållanden. På det biologiska området är principen enkel och klar, men vid denna överflyttning tycks man förlora alla fasta hållpunkter. Vem är den överlägsne, som skall segra i livskampen? Den ekonomiskt starke, den fysiskt starke, den som har en bättre intellektuell och moralisk utrustning? Kan-ske bryr man sig inte om dessa distinktioner och säger helt enkelt: den

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

överlägsne är den som kan och bör bestå. Men då kommer en ny fråga. När man dekreterar att den överlägsne bör bestå, menar man då att detta är utvecklingens högsta lag, som vi utan vidare måste böja oss för? Läger man inte in en annan värdemåttstock och menar, att den *bättre* bör bestå. Den bättre betyder då »den som i något hänseende har förutsättning för att dana en högre typ för släktet» (s. 4). Och då ställer sig frågan: hur kan vi vara säkra på att det naturliga urvalet i och för sig premierar de bättre individerna i denna icke-biologiska mening? Med andra ord: har man inte okritiskt infört ett betraktelsesätt, som visat sig fruktbart på sitt eget område men är otillräckligt på det plan, som hör samhällsvetenskaperna till?

Problemet återkommer i uppsatsen »Platon som polemiker» i samma essaysamling och senare i *Platon och vår tid*. Kallikles, den ambitiöse realpolitikern, resonerar som en modern »socialdarwinist» av den bornerade typ, som inte sällan blandade sin röst i tidens debatter. Han vet, att naturen är en krigsskådeplats, där den överlägsne segrar och den sämre utrustade går under. Sådan är lagen, den kosmiska lagen till skillnad från människornas onaturliga stadgar. Den visar sig i kriget, som är ett uttryck för naturens ordning; den avslöjar sig, då en stark och hänsynslös härskarenatur tar makten i staten och sätter alla den stora mängdens lagar ur spel. Men Sokrates rubbar hans positioner genom sin illfundiga dialektik, då han vill få besked om vem som egentligen är den överlägsne eller den bättre. Mot Kallikles' förhållande av makten och det ohämmade njutningsbegäret ställer han idén om en rationell ordning, som gäller för det mänskliga samhället liksom för naturens system.

Tankegångarna i *Idéer och makter* anknyter till de sociala motsättningarna vid början av vårt århundrade. Motivet kommer tillbaka i *Filosofien och politiken* 1915 mot bakgrund av den väpnade världskonflikt, som tycktes gäcka alla utvecklingsoptimismens framtidsdrömmar.

I en dikt från augusti 1914 sökte Hans Larsson tolka sina känslor och tankar inför krigsutbrottet. Först frammanar han bilden av den molnfria sommarens stillhet:

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

Var dag förnyad strålar
av fyllig sommarglans,
min vik sig djupblå målar,
som oro aldrig fanns.

Så ser han framåt »mot höstlig, hotfull rymd» och följer med blicken en
örn, som ensam seglar fram över heden:

Du örn, som mäktigt stiger
med fritt och kungligt skick,
vad är det allt som tiger
uti din gråa blick?

Vem tolkar rovblicksdjupen?
Om aning göms däri?
Om än i hesa strupen
bor urtids glupska skri?

Långt spejar örnens öga
— ser han blott rov att slå?
Ser han ifrån det höga
en väg för oss att gå?

Så storma mänskofrågor
mot hävdens örnar opp.
Låt gå för brand och lågor,
men vart, vart bär vårt lopp?

Men denna ångestfulla stämning utmynnar i en förtröstan trots allt på för-
nuftets möjligheter att skapa en bättre ordning:

Du urtidsgrå Ananke,
när släpper du ditt tag?
Stig högre, vilsna tanke,
och sök oss mål och lag!

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

Denna »urtidsgrå Ananke» hade många förkunnare, som på den internationella politiken tillämpade Kallikles och Thrasymachos maktfilosofi. En av dem var den tyske kavallerigeneralen Friedrich von Bernhardi. »Striden», skrev han, är en allmän naturlag. — I urvalet liger stridens skaparegärning». I Uppsatsen »Stridens lag» (*Filosofien och politiken*) ställer Hans Larsson denna robusta generalstabsdoktrin inför filosofiens forum. »Det är», säger han, »liksom om man trodde att det naturliga urvalet verkat tillfredsställande, därför att det under förnuftsmörka tider, dock i blindhet, letat sig fram mot det fullkomligare. Förstår man då icke hur klumpigt detta urval fungerar, hur det ofta låter det livskraftigaste förkvävas för att dock, naturligtvis, på en million år vinna några poäng i förädling» (s. 53). På ett annat ställe ger han ett drastiskt uttryck åt samma tanke: »Och jag vill bara få lov att säga krigsdyrkande hundodlare detta: när ni ser en hundracka rusa fram för att bita en rashund, så låt bara saken ha sin gång — det främjar urvalet» (s. s.).

I samma essaysamling ställer han frågan, om idéer kan bli makter i kampen för tillvaron. Han anknyter här till Wilhelm Windelbands uppsats »Normen und Naturgesetze», där problemet behandlas från den nykantianska värdefilosofiens utgångspunkt. Gång på gång, säger han, har man velat lära oss, att våra idéer står absolut maktlösa i det politiska kraftspelet. Men, invänder han,

det lär icke kunna frånkommas, att också de ideella behoven äro faktorer i kampen för livet. Det är ett faktum, att även de äro livsbevarande. De ha således under varelsernas utveckling icke spelat rollen av lyxegenskaper, som icke behövdes för livets bestånd. De ha icke levat på nåder. Redan i det *naturliga* urvalet ha de varit makter. Det vore väl ändå märkvärdigt om de i människans medvetna liv i det *avsiktliga* urvalet skulle bli »bara» idéer och principer, dömda att hos den stolta makten tigga för sin existens (s. 183).

Hans Larsson vill i *Filosofien och politiken* konfrontera klassiskt filosofiska tankegångar med det aktuella världsläget. Med dem som måttstock vill han pröva den politiska dagsförkunnelsens halt. Hans mål är att begagna filosofien som ett orienteringsinstrument i en värld, som ställer de största krav

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

på förmågan att urskilja och bedöma. Så länge livet gick i gamla välkända banor, kunde man reda sig med enkla tankemönster, som man tagit i arv från generation till generation. I vårt komplicerade läge är de odugliga och kommer i praktiken att leda till ödesdigra misstag. Det som kräves är självständig eftertanke med ledning av de stora tänkarnas resultat. De har mer än andra provat olika livsmöjligheter; därför är de alltid aktuella så snart man söker en ny väg, sedan alla traditionella vägmärken utplånats.

Två år efter slutet på världskriget utgav Hans Larsson sin bok *Under världskrisen*. I denna ingår en uppsats med titeln »Det är bäst som sker». Hans Larsson vill skärskåda den gängse tanken, att vi bör resignera inför händelsernas gång, att världsförloppet sådant det är alltid behåller rätt gentemot de enskilda. Han finner, att man från vitt skilda utgångspunkter kan komma till denna underkastelsens lära. Från religiösa föreställningar om en allvis försyn, vars vägar icke är våra vägar. Hur det än går måste vi böja oss och undvika att mästra Gud utifrån våra maktlösa förnuftskrav. Från naturvetenskapliga tankegångar: det naturliga urvalet gynnar och förkastar med suverän likgiltighet för våra förnuftsnormer. Från en filosofi av Hegels typ, där världsanden väljer och vrakar utan att bry sig om ideologernas tal om världen sådan den bör vara.

Mot denna resignerade visdom i dess olika former står en livsfilosofi, som hävdar de rationella fordringarna och som med Kant säger, att den goda viljan är ett oförlikeligt värde även om den skulle vara dömd att besegras av övermäktiga krafter.

Hans Larsson finner ett värdefullt inslag i det hegelska sättet att betrakta världen. Det lär människan att »se det positiva i allt» (s. 49) att »stå öppen och fördomsfri inför verkligheten och vara beredd på att det kan vara mera förnuft i den än ens korta förstånd upptäckt». (s. 51). Denna inställning har full rätt, när det gäller att förstå utvecklingens gång i det förflutna. Men den ger inga direktiv för vårt beteende i den närvarande situationen. Vi kan inte suspendera oss från kravet att följa inre normer. »Människan får icke avstå från sin rätt att bedöma och leda. — — — Vi måste stå med vördnad inför världsförloppet och söka utlyssna dess syften. Vi måste gå djupare i

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

oss själva än till de regler, vi vant oss vid, och ge mera akt på rösterna från vårt omedvetna — ty det är genom dessa vi bruka föras ut ur vår självbegränsning. Men tysta ner vårt eget omdöme kunna vi icke» (s. 56–57).

Att leva sig in i det historiska skeendet — världsandens gång genom tiderna för att tala med Hegels språkbruk — behöver inte betyda att mottaga allt som händer och sker med dådlös resignation. Man får inte glömma, att våra ideella strävanden också tillhör de faktorer, som på ett eller annat sätt bidrager att skapa framtiden. Med Hegel skulle man kunna säga: även de är medel i tjänst hos världsandens förborgade syften. Filosofiens förnuftsnormer är realiteter, som ingen verklighetsbetonad statskonst i längden kan nonchalera.

Filosofien kan inte blott ge oss allmänna synpunkter för vår orientering i en kritisk tidsålder. Den kan också göra oss en annan tjänst. Den kan logiskt pröva de argument, som brukar användas i den offentliga diskussionen. Därigenom kan den leda oss från ofructbara ordstrider till det plan, där ett fruktbart meningsutbyte blir möjligt.

Essayn »Konstruerade begrepp och deras användning» i *Reflexioner för dagen* 1911 vill bidraga till uppklärandet av gängse resonemang. Den rör sig omkring ett genuint filosofiskt problem: begreppens förhållande till verkligheten, Men Hans Larsson intresserar sig framförallt för den praktiska tillämpningsfrågan. Detta spörsmål, säger han, har »på de senare åren tillvunnit sig ett mera allmänt intresse och blivit en kulturfråga, som till och med kan löpa ut i en politisk tillspetsning; helt naturligt, emedan denna fråga sammanhänger med den brytning mellan en subjektiv och en objektiv riktning, som för närvarande pågår. Man har rest en opposition mot den alltför stränga objektiviteten. Man har blivit trött på att avläsa och foga sig efter naturens och historiens lagar. Vi själva och vår tanke och vilja ha också sin rätt. Vi ta icke blott emot lagar och begrepp; vi skapa — så lyder en icke ny men förnyad förkunnelse: en betydelsefull frigörelse för dem som ha en personlighet att ge; och en härlig lättnad för sådana som varken orka tänka eller handla efter lagar» (s. 129).

Efter några exempel på konstruerade begrepp inom olika vetenskaper

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

går Hans Larsson över till debatten om sociala och politiska stridsfrågor. Där talar man gärna om sådana storheter som den sanna eller äkta konservatismen, liberalismen eller socialismen, alltså om renodlingar, som sällan eller aldrig förekommer i verklighetens värld. Om någon invänder, att den faktiska liberala eller konservativa eller socialistiska samhällsuppfattningen inte stämmer överens med denna idealbild, så svarar man: i så fall är den oäkta och inkonsekvent; vore den trogen mot sig själv, så borde den utan prutmán följa de och de riktlinjerna. Den konservative skulle försöka bibehålla allt som består, den liberale skulle förkasta allt statligt ingripande i näringslivet, socialisten skulle inte kunna erkänna någon form av privat företagsamhet. Hans Larsson medger, att idealiseringar är nödvändiga i klarhetens intresse. Men det gäller att inte sammanblanda konstruktiva och empiriska begrepp. En sak är att teckna en idealtyp av exempelvis konservativ samhällsåskådning, en annan att »så koncist och adekvat som möjligt angiva vad som faktiskt är djupast utmärkande för konservatismen» (s. 138). Båda dessa förfaringssätt är legitima och bör kunna samverka. Men, tillägger Hans Larsson, »för att samverka behöva de motsatta principerna just hållas rena från varandra. Håller man vid deskriptionen icke reda på vad som i den är konstruktivt inslag och vad som är faktum, så grumlas deskriptionen, och ingen brist är mer genomgående i den filosofiska konstruktionen, för att icke tala om den politiska, än den att man inbillat sig konstruera, när man letts av empiriska intryck, som just på grund av förblandningen förblivit okontrollerade. Ju skarpare principmotsats, dess bättre samarbete» (s. 143).

Hans Larsson tog senare upp samma tema i studien »Till den offentliga diskussionens logik», som ingår i hans bok *Under världskrisen*. Han vill här »framlägga ett försök till ett par distinktioner, som äro oundgängliga för debatten om tidens stora frågor. — — — Det gäller den olika mening vi ha med våra begrepp, vad vi i olika fall åsyfta att fasthålla» (s. 140). Han skiljer även här mellan det empiriska begreppet (»verklighetsbegreppet») och det renodlade, isolerade begreppet. Men därtill lägger han en tredje typ, som han kallar dialektiskt begrepp.

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

Det empiriska begreppet är föga preciserat; det hänför sig till alla föremål, som mer eller mindre uppvisar vissa karakteristiska drag. En person kan kallas egoist, även om han då och då kan handla enligt altruistiska motiv. Egoisten som renodlad typ är däremot främmande för alla altruistiska känslor; det välförstådda egenintresset är den enda drivkraften till hans handlingar.

»Det renodlade begreppet,» anmärker Hans Larsson, »har först sent kommit att medvetet införas i dagsdebatterna, även om det där kan ha förekommit, så gott som alltid mest i syfte att förvränga» (s. 143).

Med termen »dialektiskt begrepp» anknyter Hans Larsson till hegelska tankegångar. Hans mening kan bäst förtydligas med ett konkret exempel. Antag att vi bestämmer »konservatism» som en strävan att till varje pris bibehålla det historiskt givna, det hävdvunna och fäderneärvda. Den renodlade konservatismen ställes i oförsonlig motsättning till alla rörelser, som söker förändra status quo. Men den konservative, som vill vara trogen mot de traditionella värdena, kan just därför bli tvungen att godtaga reformer, kanske ganska radikala reformer. Låter han allt vara som det är, så riskerar han att förr eller senare se den gamla samhällsbyggnaden sammanstörta. Vill han vara trofast mot sin princip, måste han på åtskilliga punkter gå den radikale motståndaren till mötes. En sådan inställning får inte förblandas med hållningslös opportunism. Överhuvud visar det sig ofta, när man vill konsekvent utveckla en tanke, att den måste i sig upptaga moment, som står i motsats till det renodlade begreppet. Då föreligger en förening av motsatserna, väl att skilja från sammanjämkning och kompromiss. Ett sådant vidare och rikare begrepp, som utvecklat sig med inre nödvändighet och med sträng konsekvens, kallar Hans Larsson dialektiskt.

Han skriver till sist: »På alla områden kunna vi se något som kämpar sig fram till dialektisk mognad och befrielse. Det är denna kamp, som ej skall motarbetas, och den största skada begreppsrenodlingen gör, genom missförstånd vid tillämpningen förstås, är att den förleder oss till att sätta förbud och stopp för den immanenta utvecklingen. Låt oss få litet mer hjärta för den, så reder sig mycket som nu är tilltrasslat» (s. 152–153).

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

Det som ligger Hans Larsson om hjärtat är att se till, att varje tanke liksom varje annan livsform får realisera sina utvecklingsmöjligheter så långt som ske kan. Att hindra denna mognadsprocess länder alltid till skada. Och till en sådan förbrytelse mot det växande livet gör man sig skyldig, om man stannar vid abstrakta renodlingar, förväxlar dem med verkligheten och förbjuder oss att gå vidare. Hans Larsson tröttnar aldrig att polemisera mot dylika missgrepp. Han skriver med tanke på den politiska meningsriktning, som han personligen stod närmast:

»Vill någon gå till rätta med det *liberala* partiet, måste han hålla sig till dess faktiska program just nu, i vårt land eller i andra länder, allt eftersom hans omdöme avser det ena eller det andra, och väl stundom skilja på personliga nyanser hos dess ledande representanter, för rättvisans skull. Det står honom därjämte fritt att bilda sig ett begrepp om vad som enligt hans mening är själva kärntanken i liberalism och renodla den så att den blir fullkomligt fri från socialistiska eller konservativa tankeinslag; men på samma gång hans rätt till dylika konstruktioner är obegränsad, och just därför att den så är, har han ingen rätt att tillskriva liberalerna det åsiktssystem han så kommer till. Och slutligen kan han — om han därtill skulle känna sig kallad — bilda sig ett idealbegrepp om liberalism sådan den borde vara. Partiet å sin sida har obegränsad rätt att som sitt framtidsprogram uppsätta ett dylikt, men får då betona att detta är vad det vill vara: om det i verkligheten också är sådant blir en fråga för sig och beror helt och hållet på vad verkligheten därom vittnar» (s. 144–145.)

* *

*

Hans Larsson ställes nu inför ett spørsmål, som synes ha avgörande vikt för hans filosofiska tillämpningsprogram. Filosofien skall inte blott bidra till att hyvsa den allmänna debatten genom logisk begreppsprövning. Den skall också söka komma fram till hållbara värdepremissor, som kan läggas till grund för utredningen av de sociala specialfrågorna. I så fall, synes det,

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

måste man förutsätta »objektivt giltiga» värdesatser. Måste inte programmet te sig som orealiserbart, om man accepterar en »värdenihilistisk» eller »emotiv» teori?

Frågan har förut behandlats i dr. Alf Ahlbergs uppsats »Hans Larsson, Ernst Cassirer och Axel Hägerström» i första numret av *Insikt och handling* 1955. Här skall jag endast taga upp några allmänna synpunkter.

Hans Larsson tog upp problemet för första gång i uppsatsen »Om moraliska föreställningars sanning» i *Filosofien och politiken* ett inlägg i diskussionen om Axel Hägerströms installationsföreläsning med samma titel.

Han medger, att termen »sann» inte är så lycklig, när den användes om värdeomdömen. »Jag vill hellre säga riktig eller kritiskt hållbar» (s. 81). Med »riktigare» menar han »det som vid omfattande erfarenhet och prövning kan fortfarande fasthållas», det som »är logiskt hållbart» (s. s.). Han skriver vidare: »Logisk hållbarhet är icke detsamma på verklighetsområdet som på värdeområdet, men det finns en analogi mellan hållbarheten på det ena och det andra området» (s. s.) »Vi äro födda med förmågan att ha kännning av motsägelse. Det finns värdeomdömen som endast hos den korttänkte äro möjliga, andra som vid fortgående eftertanke bibehålla sig» (s. 83).

Vi kan alltså skilja mellan sådana värderingar, som står sig vid närmare prövning av deras innebörd, och sådana, som faller samman vid första granskning. Så långt rör sig Hans Larsson på den psykologiska erfarenhetens mark. Oberoende av varje värdeteori kan vi tvingas att avvisa somliga handlingsnormer, medan andra håller stånd, när de konfronteras med givna situationer. Ingenting hindrar oss att kalla dem »riktigare», om man med Hans Larsson sätter likhetstecken mellan riktighet och hållbarhet eller hållfasthet.

Frågan blir nu: hur skall man kunna träffa ett val mellan olika principer? Uppgiften blir då i första hand att undersöka om principerna verkligen strider mot varandra sedan deras mening klart genomtänkts. Menar man med samstämmighet, att båda kan realiseras och bestå bredvid varandra, så kan frågan avgöras utan att appellera till någon bestämd värdeteori. Jag kan

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

hylla ett allmänt frihetsideal och på samma gång erkänna nödvändigheten av vissa restriktioner i den allmänna säkerhetens intresse. Men jag kan inte omfatta anarkismens idé och erkänna nödvändigheten av en stark statsmakt.

Men hur ställer det sig, när det gäller att avgöra sig för den ena eller andra av två faktiskt oförenliga värderingar. Är valet fullständigt irrationellt? Hans Larsson har inte givit något mera ingående svar på denna fråga, men det är tydligt, att han vill besvara den med ett bestämt nej. Han finner det orimligt att radikalt bryta sambandet mellan värdering och verklighetsuppfattning. »Stå våra värdesättningar», frågar han, »då ifrån början så utan all relation till verkligt och överkligt, sant och falskt?» (s. 84). Och svaret lyder: »All värdering hänför sig till verklighetsförhållanden och får genom dem beröring med logiken. — — — All värdering är *från början* satt i relation till en verklighet. Vi äro därför aldrig försatta i den situationen, att vi skulle på ett rent alogiskt sätt acceptera den ena eller andra värdeprincipen, för att först därefter med logikens hjälp utleta principens konsekvenser» (s. 85).

Jag är inte säker på att jag fullt förstått poängen i den tankegång, som Hans Larsson här antyder. Men jag förmodar, att han velat betona det intima sambandet mellan verklighetsuppfattning och värdering, mellan det kognitiva och det emotiva momentet för att använda gängse filosoftermer. Endast i abstraktionen kan dessa moment isoleras från varandra. Men all verklighetsuppfattning är bestämd av logiska lagar. Värderingen är bestämd av verklighetsuppfattningen och är följaktligen bestämd av dess logiska sammanhang.

Fullt entydig är denna tankegång knappast, och den lämnar rum för åtskilliga frågor. Men jag tror inte att tillämpningsprogrammet står eller faller med någon speciell värdeteori. Oberoende av alla filosofiska kontroverser kan man alltid utgå från allmänna värdepremissor och se efter vad som följer vid deras användning på konkreta situationer. Man kan också skilja mellan de värdeprinciper, som faktiskt står sig vid konfrontation med verkligheten, och dem som vi måste uppgiva så snart vi reflekterar på deras in-

FILOSOFIENS TILLÄMPNING

nebörd. Och mer behövs inte för att programmet skall kunna förverkligas. Ingen genomtänkt värdeteori kan anföras till förmån för försöken att, för att tala med Hans Larsson, »dispensera de politiska avgörandena från logiken och överlämna dem åt känsloströmningarna» (*Minimum* 1935 s. 79).

Mot sådana tendenser, var han mötte dem, förde Hans Larsson i hela sitt författarskap en outtröttlig försvarskamp i förnuftets och den intellektuella redbarhetens intresse. Att »bemästra oredan» var för honom en av den filosofiske skriftställarens angelägnaste uppgifter.

Några anteckningar om Hemmabyarnas konstform

Staffan Björck

Det vore icke orimligt om enstaka läsare särskilt av högsvensk extraktion funnit de vindlande strövtågen söder om landsvägen något ansträngande och avbrutit dessa peripatetiska övningar. Men estetikern Holgers grund-sats kan de inte ha undgått att ta del av, eftersom den möter redan på första sidan av *Hemmabyarna*: »Det finns inga frågor; det finns bara människor.»

Att Hemmabyarna är en så märklig bok om också väl fjär mot dem som inte från barnsben ägt tillträde till dess landskap, livsrytm och munart, beror på att Hans Larsson här praktiserat Holgers program så, att han sett frågornas liv speglat i det konkret mänskliga. Därför är denna bok som diktverk överlägsen den nästa, *Idéerna i Stabberup*, där det grovt taget bara finns frågor, och den tredje, Per Ståstdräng, där det — lika grovt taget — inte finns annat än folk. Berättelserna i denna sista samling har ofta beröring med den första och har till och med kallats senare delen av Hemmabyarna (Alf Nyman, s. 193). Men så rikt instrumenterat som där är tankespelet inte alls i *Per Ståstdräng*.

Ännu några ord om *Idéerna i Stabberup* för att rättfärdiga karakteristiken nyss. Titelns stilistiska figur är förmodligen att fatta som ett oxymoron. Det tänkes föreligga en paradoxal motsägelse mellan ett ord för höga abstraktioner och ett robust skånsk bygdenamn. (På liknande sätt drar Ivar

NÅGRA ANTECKNINGAR OM HEMMABYARNAS KONSTFORM

Harrie konturen omkring Ola Hanssons gestalt: »europen från Hönsinge».) Men Hans Larssons titel på sin bok är rättvisande nog. Det rustikt mänskliga som symboliseras av namnet Stabberup är på väg att överflyglas av de maktsjuka idéerna.

Ofta och med rätta har det emellertid påpekats, att knappast något i nyare svensk litteratur närmar sig det platoniska mönstret så mycket som denna bok. Jag tror det finns kapitel som det skulle löna sig att i detalj studera som exempel på den platoniska dialektiken. Så det långa samtalet i prästgården om Schleiermacher och Prometheus-striden, där argumentationen arbetar sig fram på skenbara omvägar med reträtter och nya framstötter, helt i Sokrates' anda. Hela tiden är idébrytningen det väsentliga i framställningen. I kapitlets början har ett par gestalter rundat sig och tagit mänsklig skepnad inför våra blickar: kyrkoherden och hans unga adjunkt. Över pastorns gestalt faller det ett milt ironiskt ljus, som lätt men säkert modellerar fram dragen; Tage Aurell har senare sett denna samma yrkeskår i en liknande dager. Emellertid är den kärleksfulla möda som berättaren här i början nedlägger på människoskildringen ganska förspild. När det filosofiska samtalet hållit på en stund, har figurerna tunnats ut och bleknat och de är nu mest bärare av vissa meningar om vissa frågor.

Nej, det är *Hemmabyarna* som ger Hans Larsson rätt till en rangplats bland våra prosadiktare. Det är därför till den bokens konstform som följande anteckningar knyter sig. Då jag vågar fram med dem, är det i full vetenskap om det diskutabla i att dryfta bokens litterära egenart utom i samband med den filosofiska och religiösa problematik som begärt detta uttryck. Men en utläggning av bokens idémässiga sida är jag dels inte mäktig, dels har avgörande bidrag till en sådant givits förut, framför allt av Algot We-
rin.

Vad är det som av alla dessa fragmentariska livsbilder, återkastade i en bruten kronologisk följd, skapar en enhet? Vad är det som gör att man inte känner sig stå inför en formlös hop av flisor och stickor utan inför ett slutet och tätt helt? Det är, svarar någon, den rumsliga begränsningen, detta att berättelsen hela tiden håller till inom samma lilla ruta av det skånska land-

skapet. Det är kanske att alla inom denna sfär känner alla och delar erfarenheter och värderingar? Eller det är den hela boken genomgående driften att lyssna fram den innersta tonen i vart och ett av de människoliv som vi får kontakt med? Allt detta låter säga sig, men jag frestar ännu ett svar: den enhetsskapande faktorn i Hemmabyarna är framför allt annat berättaren själv. Det är inte i många nyare episka skildringar man så oavslåligt har känslan av berättarens närvaro. Adressatfiktionen är visserligen inte så mycket värd i mina ögon, detta att berättaren skriver med ett visst du i tankarna, som han ofta apostroferar. Det är så väsenslöst och helt passivt, att det inte mycket kommer att påverka berättelsens gång. Desto mer betyder det jag som talar. Det är i en alldeles ovanlig grad hela berättelsens medium: alla gestalter och händelser som står fram för oss är insvepta i detta jags atmosfär. Berättarmässigt är *Hemmabyarna* en av de mest subjektiva böcker som finns.

»När jag ville skildra folkklungan kröp jag själv in i den. Och när jag ville filosofera kröp jag själv in i mannarna för att i deras ofördärvade medvetande läsa ut människotankarna — emedan spåren där ej voro så övertrampade.» Så säger Hans Larsson själv (*SLT* 1944, s. 116); det är inte utan att man i själva formuleringen tycker sig höra ett eko från en bekant deklaration av Strindberg i *Ensam*. Förvisso ligger en mycket stor del av *Hemmabyarnas* betydelse just i denna berättarens förmåga att identifiera sig med sitt stoff, i tankar, i bilder och i ord. Men lika viktigt är att berättaren också har en hemvist utanför hemmabyarna, varifrån han kan se dem i ett rikare ljus än deras eget. Han talar (s. 39) om »jag själv i min egen riktiga och kommunala personlighet», och även om denna juridiska person inte utan vidare får identifieras med en viss professor i teoretisk filosofi bosatt Fredsgatan 5 i Lund, så är berättaren i *Hemmabyarna* en högst intellektuell varelse som inte döljer sin lärdom och som hänvisar både till Platon och kyrkofäderna och glädes sig åt att till och med Spissen någon gång närmar sig *unio mystica*. Framför allt skyggar han inte för att komma fram med sin egen innersta livsförklaring, i vilken det är mannarna som får krypa in, och inte alls tvärtom.

NÅGRA ANTECKNINGAR OM HEMMABYARNAS KONSTFORM

Berättaren är alltså till den grad rörlig att han utan att någonsin byta stil-ton kan flytta från en avkrok av Bertels och Kistenas gård ut i världsrym-den. Ju mer boken framskrider, desto längre blir de metafysiska utflykter-na, men man behöver aldrig misströsta om att på nytt få fotfäste nere på byarnas mark. Denna ständiga, växande spänning mellan delen och helhe-ten, det konkreta och det spekulerade, hemmabyarna och kosmos ger bo-ken dess alldeles unika karaktär.

Mot målet som är en världs- och livsförklaring, framrycker berättelsen via återupplevelsen av det en gång erfarna. Sitt bevisvärde får delen, det lil-la, det konkreta genom att det är självverfaret. Minnesrelationen är motorn i Hans Larssons berättande: »ibland har jag tyckt att vårt starkaste och in-nersta behov är att minnas och att all konstnärslängtan just går ut på det» (s. 11). Oavåtligt är berättaren tillbaka vid denna strömförande kraftkälla och laddar skildringen vid den. Jag kan inte erinra mig något svenskt dikt-verk som med sådan regelbundenhet återvänder till själva minnesförloppet och rullar ut berättelsen ifrån sinnliga ansatspunkter.

Det är lätt att ådagalägga hur situationerna växer ut ur det självsedda, självhörda, självlukade, ur sinnenas vittnesbörd, återkallade i minnet. Of-tast är det förstås som i allt berättande ögat som tas i anspråk. Bokens jag såg och ser mannaklungan på kyrkbacken, folket som kommer förbi på vä-gen, dem som sitter bänkade kring de blåblommiga kopparna eller som dri-ver omkring under ett bröllop vid midsommartid, »ungefär när som solen gick ner bakom hasslehäcken» (s. 53). Han kan hejda sig: »men låt mig nu tänka efter precis vad det är jag ser» (s. 27), eller plågad fråga sig: »var har hela den bilden tagit vägen? Icke ett spår av den i mitt minne» (s. 76). Ofta kommer den fotografiska terminologien till bruk. Ögat tog plåten den gången; nu framkallas den, och nu förstår han mycket bättre vad den visar än i kamerans stund (s. 213). Men det finns också minnen som föds av akustiska associationer: tonen från bristande is, kyrkklockornas olika klanger under olika sorters himmel. Och när var det skolbarnen hängde och klängde i de fällda träden på kyrkogården? »När allt kommer omkring har jag väl intet annat skäl att gissa på våren än att jag bestämt känner mars-

eller aprilluft i näsan, när jag sitter där och gungar, högt uppe i höjd med takåsarna» (s. 79).

Särskilt i den förra delen av boken är berättaren angelägen att binda situationerna vid en alldeles bestämd observationspunkt: »var stod jag månne den gången när jag hörde detta?» (s. 19). Av samma månhet om den kraftgivande beröringen med jorden, minnenas själva grogrund, ger han företräde åt den pregnant, sinnligt skarpa minnesbilden framför den sovrande urvalskraften. »Där ser jag i andanom rockskörten på min vän Sven vid häcken flyga för snövinden», heter det (s. 25). Dessa skört fortsätter att flaxa flera sidor framåt, fodras så småningom med fårskinn men för såtillvida berättaren på villospår, som han skulle ha velat mönstra sina mannar *en sommardag*.

Karaktären av skenbart godtyckliga strövtåg med minnet som färdledare är alltså starkast i de första kapitlen men består ända till slutet. Inskott och utvikningar ger så ofta den löpande relationen nya riktningar, att berättaren mer än en gång nödgas ge upp det från början av kapitlet annonserade ämnet. Både de större avsnitten och de enskilda scenerna har ofta denna skenbart planlösa karaktär som tvingar läsaren till den största vaksamhet, därför att få av associationernas slingrande kast är likgiltiga blindspår. De flesta följes upp i något annat sammanhang och visar sig omistliga. Man kan övertyga sig om den sinnrika oberäkneligheten i berättarens framryckning genom att lägga märke till hur bilderna förknippas i kapitel 13. En demonstration här skulle tyvärr bli för omständlig. Som ett exempel på hur en situation byggs upp utan den traditionella teknikens förberedande moment pekar jag på den betydelsefulla obduktionsscenen i fjärde kapitlet. Den börjar oförmedlat med ett replikskifte mellan läkarna om de fireligiösas livssyn. Först i småsatser, inkastade här och där, växer själva episoden fram för oss. Jag behöver inte framhålla, hur modernt ett sådant grepp med återhållna fakta verkar, och låt mig i det här sammanhanget betona att det ansträngande med *Hemmabyarna* visst inte är den breda vidlyftigheten utan i stället de snabba sidoblickarna, antydningarna som bara blänker till, de plötsliga changemangen. Det finns en nervös livlighet mitt i friden.

Den lilla värld vari den stora speglas är en autonom värld. Det tycks mig inte ointressant att fundera över hur *Hemmabyarnas* rum och tid är förknippad med det geografiska rummet och den historiska tiden därutanför. Först tiden. Hans Larsson är mycket mån om den relativa kronologien, och han erinrar om hur de gamla berättarna alltid tog tid på sig för att klargöra när det och det hände (s. 25 f.). Han inpräntar själv omsorgsfullt hur den ena situationen ligger i förhållande till den andra, tidsmässigt. Att nuplanet, det där han sitter och skriver till sitt du och det från vilket han gör sina minnesraider och från vilket han kan säga, att han »för en tid sen» varit nere på en gudstjänst i kyrkan osv., att detta nuplan är ungefär identiskt med tillkomsttiden för manuskriptet *Hemmabyarna* är tydligt; kriget är sedan ett bra tag igång. Man kan grovdatara en del av skeendet i boken med utgångspunkt från detta nuplan: det och det inträffade för fyrtio år sedan etc. Det finns också enstaka referenser till företeelser på den nationella eller europeiska nivån, till snöintern 1888, till Karl XV:s gestalt eller till kraftmätningen mellan fransmän och tyskar.

Men den på allvar giltiga tideräkningen i *Hemmabyarna* grundar sig inte på Kristi födelse eller världens krig eller Sveriges kungar eller något annat avlagset. Den är helt intern: den räknar före och efter nya kyrkobyggandens tillkomst. Att denna händelse var i hög grad ingripande i bygdens liv, inte bara i pojken Hans Larssons vill man gärna tro, men det är ett tecken på den grad i vilken berättaren då han så vill blir ett med sitt stoff, att han aldrig talar om när — utifrån sett — revolutionen inträffade. För att få absoluta hållpunkter i tiden (liksom i rummet) får läsaren gå utanför boken, exempelvis till Nils Ludvig Olssons innehållsrika uppsats i *En bok om Hans Larsson*, byggd på olika slags studier i verklighetsbakgrunden till *Hemmabyarna*, bl. a. muntliga uppgifter av minstebroder Olof Larsson. Den nya kyrkan i Klagstorp byggdes 1868 (efter ritningar av Helgo Zettervall), får man veta av källorna, och först därigenom kan bokens privata kronologi förbindas med den konventionella, som är vår gemensamma egendom. När det nu t. ex. talas (s. 292) om hur »det första årtiondet» egentligen inte hade

NÅGRA ANTECKNINGAR OM HEMMABYARNAS KONSTFORM

några idéer utan att det var någonting som infördes »vid andra årtiondets mitt», då man började tala om att hålla »idéens fana högt», då innebär alltså denna hemlighetsfullt tidfästa uppgift i själva verket en karakteristik av 80-talet, detta skede till vilket Hans Larsson aldrig upphörde att om också med reservationer bekänna sig.

För att ge ett begrepp om ordningen i *Hemmabyarnas* värld hämtar jag ett litet längre citat från början av elfte kapitlet:

Då jag nyss kom att nämna Storemor i den persiska sjalen, begagnade jag mig givetvis av ett intryck från något senare tider, ty vid det tillfälle då jag såg henne mönstra spettkaksskärningen var jag själv värdig att sitta till bords med de stora. Men följaktligen bör hon ha varit ung just vid den tid, då kyrkan var ny och Mante var i sin krafts dagar, och i själva verket hörde hon till samma generation av giftasvuxna som Kistena och Mor i Bakvången, kanske dock av en något äldre årgång, så mycket äldre, nu minns jag det, att hon åkte i sin egen mans vagn redan den dagen då prostarna invigde kyrkan, alltså ett par år före Bakvångens bröllop och väl tre år innan Bertel friade.

Här har vi referensen till kyrkoinvigningen, vidare den omsorgsfulla inbördes förknippningen av livsödena och slutligen sanningsgarantin: »Nu minns jag det». Vi får vara med om hur minnet så småningom klarnar, inte bara om den slutgiltiga hågkomsten.

Förresten är det tänkvärt, att det just är detta kyrkobygge som är tide-räkningens startpunkt: den rot- och stamkänslans högsång som *Hemmabyarna* är, klingar ingalunda ned mot seklernas svindlande djup. Den räcker inte långt bortom det släktled som utmärkte sig genom att riva ned den gamla ärevördiga medeltidskyrkan och ersätta den med en av de många trista pastischer som Söderslätt kan uppvisa. Inte så att berättaren lovpri-sar det nya bygget, men han har heller ingen kritisk kommentar till den akt av likgiltighet mot det gamla och äkta som det förutsätter.

Lika exklusivt privat som tiden i *Hemmabyarna* är också rummet. Och här har berättaren valt en ganska ovanlig teknik. Han gör inte som Selma Lagerlöf: behåller Frykentraktens kartbild men omdöper alla platser. Inte

heller gör han som han själv i nästa bok: möblerar om den empiriska geografien och lanserar enstaka nya Ortsnamn. I stället följer han — av kännare att döma — ganska noga den yttre verkligheten men döljer empirin bakom en total anonymitet; denna bok är så gott som renons på bygdenamn. Själv ser jag häri en svaghet. I en skildring som eljest på alla plan strävar efter det genuinas prägel är det inte bara tomt efter de gamla socken- och bynamnen, som enligt broderns uppgift skulle hetat sådant som Klagstorp, Torarp, Jordberga, Hönsinge, Gislöv, Simlinge, Hemmesdynge, Stora och Lilla Isie. I tomrummet efter dem breder sig dessutom ett pretentiöst stråk av legend som känns störande. Det blir något liknande i det mänskliga namnskicket. De flesta som figurerar i boken, gör det under enkla hemslöjdsnamn eller godmodiga smek- och öknamn sådana som Bakvången, Spissen, Stormor etc. Men då berättaren nalkas de plågsamma eller tragiska fallen, insvepes relationen i ett tassande dunkel, i vilket bl. a. namnen och därmed en del av individualiteten går förlorade — framställningen tar beröring med moraliteten.

Enligt min tro grundar sig dessa senast nämnda förhållanden på en vacklan i författarens ställning till sitt stoff. Är det memoarer han skriver, eller är det en svit fiktiva prosaskisser, en mycket löst komponerad roman? Recensenterna gjorde sig denna fråga, den moderne läsaren gör det, t. ex. Alf Nyman (s. 194) och jag misstänker att författaren själv har gjort det. En del av hans anteckningar tyder därpå men också vittnesbörd i boken själv. Jag har tidigare framhållit hur angelägen berättaren är att synas ha stöd i sina konkreta minnesbilder. Mycket ofta har pojken varit närvarande i den och den scenen, också vid ganska intima tillfällen. Han har dessutom åtnjutit många av de äldres stora gunst och fått lyssna till deras rapporter om det ena och det andra som förevarit. På så vis finns det ofta en sorts hemul av det slag som den berättare är så angelägen om, som vill att allt vad han kommer med skall förefalla sannfärdigt och vederhäftigt.

I romankonsten är denna autenticitetsverkan mycket mer elastisk än inom memoarfacket. Romanen rör sig t. ex. ogenerat med fiktionen om det

fulländade minnet som ännu efter femtio år förmår återge alla repliker i ett långt samtal som berättaren avlyssnat som femåring. Memoarskribentens, självbiografens anspråk i den vägen brukar inte lika villigt godtagas av läsaren. Att det är romanförfattarens frihet i fråga om miljöskildring såväl som dialogreferat som Hans Larsson i praktiken gör anspråk på, det behöver vi inte spilla ord på, men jag tillägger att berättaren i en hel del scener avstår från t. o. m. skenet av egen vittnesgillhet. Bakvången har ett utomordentligt privat samtal med doktor Kallström om de depressiva tendenser han har börjat hemfalla åt. Hur kan berättaren veta något om vad som sades vid detta tillfälle? Hur kan han återge den allvarsamma uppgörelsen mellan Pernilla, hennes otrogne make och hans f. d. älskarinna?

Härtill kommer berättarens upprepade varningar till läsaren: tro mig inte mer än jämnt. Försök inte att leta upp mina mannar, de är inte av denna världen. Man kan häri se uttryck för en skygghet på egna och barndomsverklighetens vägnar: Hans Larsson vill inte ha modellkaraktären på boken undersökt. Men också det omvända är möjligt och kanske i sista hand troligare: jag låtsar att alltsammans är sant och erfaret, men i själva verket hittar jag på det mesta, det skall ni förstå och respektera.

Ett sätt att frånhända sig ansvaret för en berättelse och dess trovärdighet är att utge den för en dröm. I det femtonde och sista kapitlet återvänder berättaren ett ögonblick till sin utgångspunkt, det behov som storkriget ingivit honom att finna innersidan i det som varit. »Därav kom så förmodligen hela denna — dröm, höll jag på att säga och säga mer sant än jag egentligen ville» (s. 2 89). I fortsättningen kallas berättelsen flera gånger utan förbehåll för »drömmen».

Men det finns ett annat ställe i boken som från ett helt annat håll ger en blicklik belysning åt några av berättarskapets villkor och som därför tycks mig ha ett alldeles särskilt litteraturpsykologiskt intresse. Jag nödgas göra en omväg om denna mystiska figur i *Hemmabyarna* som heter Holger och som dominerar upptakten av boken, fast vi i fortsättningen får långt sämre besked om hans estetiska spekulationer än vi väntat. Ett av hans resonemang är det ändå tal om (s. 244), nämligen att en diktare måste vara grym.

Shakespeare behöver Macbeth som ond, eljest blir inte livet tillräckligt starkt och skönt. Härifrån går Holger vidare till reflexionen, att Vår Herre kan ha rätt till denna samma ursäkt som konstnärerna. Det är alltså en estetisk teodicé som här skymtar, och om den ännu i Holgers mun har en blygsam räckvidd, så förstoras dess skrämmande innebörd med ens av kriget.

Därför är det angeläget att dröja vid en annan passage (s. 216), långt skild från den nyss refererade. Vad som här händer är att berättaren avvisar en frestelse att träda i Guds ställe gentemot sina figurer. »Höll jag inte på att utlämna Bakvången och Matilda såsom Herren utlämnade Job och låta elände häva sig över dem.» Lockelsen är väl inte att göra dessa gestalter onda — det ondas problem är i boken framförallt knutet till »svärmoderns» gestalt — men väl att lägga sorg efter sorg på dem, för att deras innersta ton skulle växa och klinga, allra skönast i bristning. Vad Hans Larsson här anfäktas av är, kan man våga säga, den dragning mot den sköna undergången som vårt 90-tal så ofta anvisat sina diktade gestalter. Särskilt hade Heidenstam i verk efter verk prisat den moraliska och estetiska storhet som olyckan kan förlösa hos en människa eller ett folk. Men Hans Larsson ville aldrig göra sällskap med *Hans Alienus*, *Karolinernas* och *Ett folks* diktare och allra minst sedan denne axlat idéerna av år 1914. Han avvisar frestelsen att driva Bakvången ut i den yttersta nöden; han avvisar den genom att retirera från den i gudomlig frihet skapande diktarens roll till den sannfärdige historieskrivarens (s. 217):

Nej — för de blåblommiga kopparnas skull och mycket annat, skall jag icke komma min hand vid dessa två, utan just det mått av lycka och sorg som de i livet hade, det skall här komma dem till del, och ingenting vill jag lägga till eller taga ifrån.

Så alldeles övertygad av denna troskyldiga förklaring blir man kanske inte, redan därför att den kommer i ett av de sena kapitel, där livsförklaringsbehovet så ofta driver berättaren utöver de visuella erfarenheterna och mot det visionära. Här om någonsin visar han sig vara om inte den självhärlige romandiktaren så den frie fantasikonstnären. Med avsikt väljer jag det

NÅGRA ANTECKNINGAR OM HEMMABYARNAS KONSTFORM

rymligare ordet »konstnär», eftersom det erinrar om en annan estetisk problematik, som Hans Larsson också delar med Gud Fader, nämligen upplevelsen av ordens otillräcklighet. Motivet är anmärkningsvärt hos en person som i decennier arbetat med begrepp och ord, och som gjort det med stor lust och stor konst. Hans nuvarande maktlöshet på ordens vägnar står i samband med hela den livsuppfattning som genomgår *Hemmabyarna*, och som också räknar med en tingens vänlighet och värme, en tingens eld och själ som är släkt med tanken och med blicken. »Du skall bara sätta dig in i vad det ville säga, om ögat kunde tala fullständigt och orden icke behövdes: vilka samtal vi skulle uppleva, vilka händelser — och vilket tempo!» (s. 261).

Denna tingens själ är berättaren i *Hemmabyarna* oavslutligt på jakt efter, och intrycket av att orden är tröga och sviker honom är hans eget, sannerligen inte läsarens. På samma sätt spejar han efter det som verkligen händer i händelsen; det är något ordlöst innanför det som kan berättas. Och här kommer parallellen mellan diktarens och Gud Faders skapelsemöda (s. 224).

Det är alldeles som med skapartanken före tidernas begynnelse: rikare än ett utsagt ord kan bli, men ut måste den och bäras av ord och kläda sig i livets alla former och rytmer, för att alltid längta tillbaka till det outsagdas eviga fullhet.

Omedelbart herefter följer den stora drömmen om hur Gud sitter på sitt ljuskantade moln »och sänder ut sina ord, rättare sina tankar, sina lynnen, sina leenden». Mycket riktigt är detta inte så mycket en dröm om ord som en om färger och toner. Gud är konstnär och Gud är musiker, under vars stråke diktaren är en sträng.

Men nu som sagt log han. Och varje leende sköt ut i rymden som en stråle och långt borta i utkanterna såg jag strålarna splittra sig i fallande gnistor av allehanda färger, och rätt vad det var sprakade en gnista till och jag förstod att det var själar som gävo sin första ton ifrån sig (s. 225).

NÅGRA ANTECKNINGAR OM HEMMABYARNAS KONSTFORM

Metaforen som talar om själarnas ton, själarnas klang, går igenom hela boken. Längtan efter alltings återställelse, *apokatastasis*, syftar till att rädda ursprungsklangen. Konstnärsviljan som i sista hand tillkommer Slungaren, världsanden, driver också diktaren till att hos den onda »svärmodern» lyssna efter en hjälplöshetens klang bakom all krälände och slickande nedrighet, det fångna barnets gråt inne i häxan. Som Werin har påpekat (*Svenskt 1800-tal*, s. 189) är Hans Larsson ofta stadd i samma ärenden också utanför *Hemmabyarna*, t. ex. då han funderar över patenterat onda scenfigurer sådana som Jago eller Richard III. Och åter är det i kommentarerna till *Hemmabyarna* tal om hjärteklangen, den hjälplösa tonen (*En bok*, s. 227).

Låt oss ännu ett ögonblick fasthålla denna tendens hos Hans Larsson att metaforiskt lämna ordens sfär och söka sig till tonernas och färgernas. Det finns en sista mycket handfast analogi mellan hans arbetssätt och Vår Herres. Det gäller *Hemmabyarnas* komposition. I breven till Harrie understryker Hans Larsson starkt (*SLT* 1944, s. 118 f.), att han inte arbetade efter någon omfattande, i förväg fastställd plan.

Men när jag skrivit ett kapitel i en *färg*, var det mig omöjligt att skriva nästa i vilken färg som helst. Där är kapitel som gå i orange, eller mera obestämt åt det röda hållet i skalan, och andra som gå i djupblått. Sådant är tillfälligt. Själva den där sinneanalogien lägger jag ingen vikt vid, det är dock mera en stämning än en färg. Huvudsaken är att vid varje steg, varje övergång, var där någon stämningslag som var absolut bjudande.

Detta var färg. Vid andra tillfällen var det musikens lagar som infunno sig, och detta stundom medvetet liksom den ena satsen i en sonat betingar den andra. Vissa kapitel t. ex. det om mannaklungan, äro skrivna efter musikens lagar, med all ofullkomlighet efterliknande skiftningarna i tonspelet. Jag minns det bestämt. Inte så naturligtvis att jag sökte efterlikna, men jag märkte att jag efterliknade.

Jag har inte funnit det fruktbart att söka återfinna Hans Larssons färg- eller tonschema i boken själv. Det är nog att associationer efter andra estetiska lagar än ordens känts levande för dess diktare.

NÅGRA ANTECKNINGAR OM HEMMABYARNAS KONSTFORM

Låt oss nu efter dessa flyktiga möten med berättaren som trovärdig krönikör, som drömmare, som fri diktare stundom frestad att spela Gud, som ordtvivlare, tonfångare och färgmästare, låt oss nu återvända till den brydsamma uppgiften att genrebestämma *Hemmabyarna*. De föregående sidorna har visat, att det försiggår ett oavlåtligt fiktionsarbete i boken och att den på inga villkor kan etiketteras som Hans Larssons memoarer. Att å andra sidan kalla den en roman som Ivar Harrie genomgående gör (i *SLT* 1944), tycks mig inte befogat, eftersom det spekulativa sammanhang som finns tvärs genom boken aldrig konkretiseras i någon sorts genomlöpande fabel. Mest likhet har väl *Hemmabyarna* — inte med en dagbok men en sorts mycket subjektiv journal, en svit stämnings- och tankestycken, där fantasin arbetar vidare med ett mänskligt minnesstoff. Det är skäl att erinra om Hans Larssons egen underrubrik på verket: *Världsbetraktelser i femton kapitel*. Fria betraktelser på en delvis fiktiv stramalj.

Gott. Men vem är betraktaren? Här är den punkt där Hans Larsson gäckar alla våra klassifikatoriska ansträngningar. Bokens jag är å ena sidan inte identiskt med författaren; då skulle t. ex. inte kurragömmaleken med ortsnamnen varit behövlig. Men det är å andra sidan heller inte någon tydlig fiktionsskapelse, skild från författaren.

Världslitteraturen känner många lika språksamma berättarjag som *Hemmabyarnas*, figurer som ideligen i egen person gör sig synliga framför eller bredvid eller bakom sina figurer. Det räcker att erinra om den linje som förenar Rabelais–Cervantes–Sterne–Diderot och hela den romantiska traditionen. Men hos dessa författare får i regel läsaren omsorgsfullt besked om vad det är för ett »jag» han möter. Det händer att så inte sker, t. ex. i en del ramberättelser omkring fristående noveller, då och då hos Joseph Conrad eller i Marcel Prousts jätteverk *A la recherche du temps perdu*. Vem är dess »jag», genom vars medvetande allt det berättade silas fram? Det presenteras aldrig som en fråga för författaren separerad uppenbarelse. Tvärtom kallas det på några undangömda ställen »Marcel», (och den biografiska forskningen har också kunnat visa på mängder av proustskt upplevelsestoff i verket). Men att därifrån sluta att hela sviten enklast kan uppfattas som Prousts me-

NÅGRA ANTECKNINGAR OM HEMMABYARNAS KONSTFORM

moarer, kan det inte bli tal om, ännu mindre än vad som kunde komma i fråga för *Hemmabyarnas* del. Därtill är fiktionsinslaget alldeles för omfattande.

Själva den genremässiga tvetydigheten är alltså ett föreningsband mellan Prousts och Hans Larssons verk. En annan frappant likhet ligger i den betydelse som bägge dessa diktare tillägger minnemekanismen och de erinringar som utlöses av det sinnliga igenkännandet av en doft, en smak, en färg osv. För Hans Larssons del är processen exemplifierad i det föregående. Vad Proust beträffar, är episoden med madeleinekakan numera klassisk, och medvetet framkallade akter av motsvarande slag återkommer litet varstans i cykeln.

Det finns också en tredje överensstämmelse att beakta, som jag dock föredrar att närma mig från ett annat håll. Då Hans Larsson själv kommenterar *Hemmabyarna*, framhåller han gärna som det förlösande beslutet, att han avstod från att skriva kronologiskt. Samma negativa program har Hjalmar Bergman följt i *Markurells i Wadköping*, och fast den retrospektiva tekniken är en helt annan än i *Hemmabyarna*, tar Hans Larsson vid sin genomgång 1931 av Hjalmar Bergmans produktion (i samlingen *Gemenskap* s. 261 ff.) fasta på just avstegen från den jämna tidsföljden hos Bergman och hälsar den som någonting nytt och märkligt. Det är svårt att helt följa honom i denna värdering. Tillbakablickar under nuplanets yta har ju skett i alla tider; ett auktoritativt exempel ger Odysséen med hjältens långa berättelse för phaiakerna. Ännu radikalare uppnystas det förflutna från en sen anhalt i teaterstycken sådana som *Konung Oidipus* eller *Gengangere* eller flera av Strindbergs pjäser.

Med den sortens verk är Markurells befriendad på relativt nära håll, *Hemmabyarna* på mycket längre avstånd. Dess stamförvanter är i stället en del tvångsfritt vuxna memoarer, där någon berättar vad som faller honom in, vidare som sagt journaler och tankeböcker av typ *Hjärtats oro* och slutligen a-kronologiska romanverk, där upphävande av tidsillusionen är själva metoden, alltså arbeten i Sternes och Jean Pauls skola. I Bergmansessayn söker nu Hans Larsson så att säga dra över Markurells åt denna sin sida och

ge den en friare, musikalisk struktur. »Tonskyar, minnesskyar, komma och gå som när man ligger i vila och betraktar himlen.» Associationernas fria spel, som följer den skapande tankens slingor i stället för händelsernas vill Hans Larsson finna också i Sherwood Andersons *Dark laughter*. Han talar à propos denna bok i en essay 1927 om två olika sätt att skildra:

»I ena fallet en förträfflig ordning i rum och tid, en fast placering av ögonblicken, en fixering av alla momenterna, i andra fallet en ordning som mera liknar drömmens. Allt svävar. Ansikten stiga fram ur en dunkel bakgrund, te sig ett ögonblick och äro borta igen ...» (*Gemenskap*, s. 149 f.) Den senare karakteristik kunde vara en beskrivning av *Hemmabyarnas* tillblivelse, där ju också som vi sett drömfiktionen varit levande.

Det är särskilt anmärkningsvärt, att Hans Larsson upptäcker en bundsförvant i en modern, psykoanalytiskt påverkad diktare. Det förhåller sig ju så, att de nya rön om det subjektiva tidsbegreppet som psykoanalysen fört med sig, gjort de kronologiska omlagringarna mycket vanligare och grundligare i den nyare romankonsten än de varit tidigare. I samma riktning har Bergsons lära om tiden och nuet verkat.

Bergson anses höra till de intellektuella förutsättningarna för Prousts verk, och det har sitt intresse att konstatera, att en fransk kritiker, förtrogen också med svensk dikt, karakteriserat *Hemmabyarna* som »une œuvre bergsonienne ... par ce sens de la mobilité, de l'écoulement universel qui dissout et prolonge en même temps à l'infini nos pensées et nos émotions.» Det är Lucien Maury i en uppsats om den svenske filosofen i *L'Imagination scandinave* (s. 192). Karakteristiken är på tal i Hans Larssons egen sena uppsats *Min filosofi* (i samlingsverket *Min tro*, omtr. i *Postscriptum*), och han säger sig förstå den, med all reservation i behåll mot Bergsons intuitionsbegrepp, som syftar mycket längre än hans eget. I *Hemmabyarna* har diktaren Hans Larsson tillåtit sig vad inte han men väl Bergson gör som filosof, nämligen att lossa en smula på rummets och tidens lagar.

Första delen av Prousts serie, *Du côté de chez Swann*, utkom 1913, men någon direkt beröring mellan de båda författarskapen har med visshet inte förekommit. Det är betydelsefullt nog, att man lockas att tillgripa det epok-

NÅGRA ANTECKNINGAR OM HEMMABYARNAS KONSTFORM

görande franska diktverket för att i någon mån klargöra arten av den svenska diktarfilosofens insats med sin första vittra prosabok.

Vilken är då denna boks position i den samtida svenska dikten? Det påstås ibland, att *Hemmabyarna* behandlades överlägset eller oförstående av den jämnåriga kritiken, men en bläddring bland anmälningarna jävar denna uppgift. Nästan överallt finner man varma lovord och ofta en överraskande öppenhet både för bokens konstform och dess budskap. Däremot är det påfallande, att författaren behandlas som en outsider inom fiktionsprosan. Recensenterne erinrar om att det alltid har funnits ett drag av poet hos filosofen, men man glömmer att det ofta fanns ett stycke tänkare hos romandiktarna och att en konfrontation alltså hade varit dubbelt möjlig. *Hemmabyarna* uppfattades då och uppfattas alltjämt såsom någonting alldeles för sig, skilt från hela vår övriga litteratur, ett *unicum*. Att den också är det i flera stycken tror jag mig ha visat. Men det går ändå förbindelselinjer åt en rad håll, och några av dem vill jag till sist helt kort antyda.

Den subjektiva, muntert konverserande tonen, lämpad för anrop både av läsare och bokfigurer, hade som förut nämnts en lång tradition för sig och flera bekännare också i 1910-talets svenska dikt. Rikast är stilen utvecklad hos Ludvig Nordström. Läs t. ex. *Ankarsparre* (1912), där den av berättarglädje frustande jag-personen ibland t. o. m. lånar Nordströms eget namn. Om det inte vore för den enorma skillnaden i temperament, tror jag man klarare skulle se de släktdrag som förenar denne författares litterära hållning med Hans Larssons. *Hemmabyarnas* upphovsman har själv pekat på ett Nordströmsdrag i sitt verk, nämligen intresset för mannaklungan, den kollektiva, totalistiska grundsynen. Nu måste det invändas att det inte går i Hans Larssons bok som i Nordströms senare verk att den enskilde förlorar betydelse i sig själv och bara försvarar en plats i ett större sammanhang. Men gemensam är driften att många universella perspektiv i de lokala, att anställa »världsbetraktelser» på ett provinsialt stoff.

Det finns sedan ytterligare en dimension både hos Hans Larsson och Ludvig Nordström. Bägge är mitt i sitt samhällstänkande också mäktiga visionära upplevelser, som liksom lyfter dem ut ur den tillvaro som de el-

jest följer med sådan klar och road blick. Jag erinrar t. ex. om den upplevelse som redovisas i ett av de senare kapitlen (s. 239), där det talas om hur himlen spricker och »jorden blir så liten för mig, att jag ser hela kulan på en gång. Och då hålla människorna upp var med sitt och, precis som om man drog dem med en tråd, vändas deras ansikten åt det håll som skenet kommer ifrån ...»

Här närmar sig Hans Larsson mystikern Ludvig Nordström.

Också med dennes motpol, den uppsluppne paradoxmakaren har han — all lynnesskillnad till trots — något gemensamt, nämligen böjelsen för den sortens humoristiska ordspel, blandande stort och smått, som tillhör all germansk 1800-talstradition. »Sådana nu föreliggande punkter [som måste uppklaras] torde vara: soldaten Frisk och hans betydelse i världsstriden, Per i 5:ans kvintskruv och hans hustrus rätta grundton ...» En fras som denna ur *Hemmabyarna* (s. 97) skulle kunna ha flutit också ur Ludvig Nordströms penna, och då är att märka att för båda dessa skribenter turneringen om Frisken och världsstriden är djupt allvarligt menad under skämtet. Detta i motsats till en härskara av författare för vilka stilgreppet skulle varit rent självändamål.

Som framgår av brev från Hjalmar Bergman har denne varit ganska livligt berörd av *Hemmabyarna*, både av den nervösa tröttheten i inledningen och av det goda lugnet i fortsättningen. Även om läran om återställelsen ekat både hos Nietzsche och Viktor Rydberg, uppfattar jag det ändå som en skämtsam hälsning från lärjunge till lärare, nämligen från Hjalmar Bergman till Hans Larsson, då den examenspluggande Johan i scenupplagan av Markurells (I:2) får sitta och kämpa med apo-ka-ta-sta-sis. På det hela taget låg väl förbindelserna mellan Hans Larsson och Bergman på det livsfilosofiska planet mer än på det konstnärliga — jag erinrar om bådass upptagenhet av det som Hans Larsson senare kallade »rustningsproblemet» och som finns berört redan i *Hemmabyarna*. Båda — Hjalmar Bergman i stigande grad — använde ju också sina vittra verk just för livsfilosofiska begrundanden.

NÅGRA ANTECKNINGAR OM HEMMABYARNAS KONSTFORM

Dessa senaste iakttagelser är giltiga även för en annan av Hans Larssons lärjungar, denna gång från Lund, nämligen Gustaf Hellström. Om det går några trådar från Hans Larssons berättarkonst till Gustaf Hellströms, löper de väl snarast från *Idéerna i Stabberup*. Långa partier av *En man utan humor* liksom också andra verk av Hellströms hand, är debattprotokoll, dialoger om man så vill. Men det kan tilläggas, att världsförloppet sällan så medvetet brutits i den provinsiella spegeln som då det sker i *Storm över Tjurö*.

Den bokens likhet med *Hemmabyarna* inskränker sig väl just till den nämnda ambitionen. Som folklivsskildring hör Hellströms skärgårdsroman eljest hemma på den Strindbergska linjen. Det innebär, att berättaren står utanför och ovanför sitt stoff med hårdhänt grepp om det, kanske uppmyklat av humor och gott lynne (liksom hos Fritz Reuter) men alldeles främmande för en inlevelse som äventyrar distansen. Det finns en mera seriös 80-talstradition också; Ola Hansson, Geijerstam och Ernst Ahlgren företräder den (växelsvis med tributer åt den populära bondkomiken). För den blir provinsmiljön tillhåll för sociala, psykiatriska och kriminologiska fall. Varken Strindberg eller någon av de andra nämnda var beredd att göra enkla landsbygdsmänniskor till bärare av allmänmänskliga moraliska och ideella konflikter. Det är det Selma Lagerlöf gör men på bekostnad av den miljörealism, som utarbetats under 80-talet.

Hemmabyarna bjuder nu ett nytt, starkt avvikande alternativ. Bondkomiken gör några lovar kring Spissens figur men håller sig annars borta. Varje nedlåtenhet mot det bondska stoffet är fjärran från boken liksom all dragning åt det patologiska. Men inte heller den Lagerlöfska legendtonen ger många ekon i *Hemmabyarna*; några har jag tidigare tyckt mig urskilja. Det som synes ha räddat Hans Larsson från dessa folklivsskildringens standardfaror är hans djupa förtrogenhet med den sort av människor och livsvillkor som han ville skildra. Både i språk och i sak är *Hemmabyarna* den intimaste berättelse om svensk landsbygdstillvaro som dittills sett dagen. Särskilt Ivar Harrie har framhållit hur man här slipper »varje anspelning von oben på egenheter i dräktskick, språkbruk, ungängesvanor. — — — Hemligheten är att Hans Larsson som en självfallen sak umgås med sitt

folk på lika fot och tar dem för vad de äro — vanliga, anständiga och kultiverade människor, med fullt utvecklat tanke- och känsloliv: de ha sina konstigheter, och de tåla att anmärkas på och skämtas med; men ingen behöver flytta sig till ett annat plan av det mänskliga för att möta dem och begripa dem; och ingen behöver heller hålla sig för god att i det sällskapet iaktta den elementära umgängesregeln att ta seden dit man kommer» (*Orientering*, s. 52 f.).

Elin Wägner har själv för Erik Hjalmar Linder vittnat om hur stimulerande mötet med *Hemmabyarnas* folklivsskildring var för hennes småländska författarskap i fasen Åsa-Hanna. Hon pekar bl. a. på den dialektala språkformens betydelse. Hans Larsson använder mycket riktigt dialekt i samtalen med en suverän självklarhet, och även berättarens språkform kan ta färg av gestalternas: »Det var ett nöje att se honom», heter det om Spisen, »när han for fram i sitt fnysande humör, och ingen må tro, att han gick och hängde med huvudet var dag eller att han lät någon kustenera sig» (s. 273). Detta ord är Spissens privata variant av »kujonera sig». Sådana också av Elin Wägner upptagna grepp är emellertid inte nya hos Hans Larsson. Att berättarens språk rymmer dolda citat ifrån bokens figurer har kunnat förekomma redan hos Almquist, och då det gäller den stilistiska anslutningen till skildringens miljöer, kan ingen mäta sig med Martin Koch, vars storverk *Guds vackra värld* bär samma årtal som Hans Larssons.

Det finns i Åsa-Hanna också en rad andra reminiscenser från *Hemmabyarna*, påpekade av Erik Hj. Linder i hans litteraturhistoria (s. 117). Huruvida boken eljest spelat någon direkt roll i den svenska folklivsskildringens utveckling, är svårt att för närvarande konstatera. Det släkte av diktare, för vilket Vilhelm Moberg är huvudman och som i den klassiska epikens anda gestaltar människoliv bräddade av öden och händelser, har inte haft ro att dröja i den enskilda situationen och i det karakteristiska tillståndet så som Hans Larsson gör. Sina fränder har han, vare sig de vet om det eller icke, i sådant folk som Tage Aurell, Peder Sjögren, Stina Aronson, Sven Rosendahl och Sara Lidman i hennes tidigare skede, diktare för vilka förmågan att lyssna och begrunda varit en utgångspunkt. Att deras böcker ser så an-

norlunda ut än *Hemmabyarna*, beror bl. a. på att de eller de flesta av dem skyggar för att etablera sig som jag-berättare. De följer Hans Larsson i hans strävan att göra *objektiv* rättvisa åt gestalterna i hela deras mänskliga format, men de avstår från att som berättaren i *Hemmabyarna* redovisa sitt *subjektiva* engagement: i minnesprocessen och urvalet ur den, i värderingen av stoffet och i spekulationen över det.

Bibliografiska notiser

Sidhänvisningar utan annan källuppgift refererar till ouppl. av *Hemmabyarna*, Sthlm 1916.

Boken anmäldes av sign. P—n (Henrik Persson) i *Arbetet* 29 april 1916, av E. E. L. i *Stockholms-Tidningen* 15 maj, av Fredrik Vetterlund i *Aftonbladet* 13 juni, av Torsten Fogelqvist i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 5 juli, av John Gustavson i *Forum* 1916 samt av Olof Rabenius i *Ord och Bild* 1916 och av Johan Mortensen, *ibm* 1917.

Idéerna i Stabberup anmäldes av C. A. B. (Carl August Bolander) i *Dagens Nyheter* 19 maj 1918, av Karl Warburg i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 22 maj, av Fredrik Vetterlund i *Aftonbladet* 9 juni, av Fredrik Böök i *Stockholms Dagblad* 22 sept. (omtr. i *Essayer och Kritiker* 1917–1918), av John Landquist i *Litteraturen* 1918, av A. B. (Anton Blanck) i *Forum* 1918 samt av Sverker Ek i *Ord och Bild* 1919.

H. L:s egna kommentarer till *Hemmabyarna* och uppgifter om deras tillblivelse återfinnes dels i några brev 1932 till Ivar Harrie, publ. med randanmärkningar av denne i *Svensk Litteraturtidskrift* (SLT) 1944, dels i en svit mera rapsodiska anteckningar och utkast, utg. av Algot Werin i samlingsverket *En bok om H. L.*, 1945.

Ett brev från Hjalmar Bergman till H. L. ang. *Hemmabyarna* citeras av mottagaren, *SLT* 1944, s. 117, 119 och återges utförligare i en uppsats av Vilgot Sjöman om »Overklighetsproblemet hos Hjalmar Bergman» i *Bonniers Litterära Magasin* 1951.

Hemmabyarna som diktverk har vidare behandlats på bl. a. följande håll:

NÅGRA ANTECKNINGAR OM HEMMABYARNAS KONSTFORM

Johan Mortensen i *Människor och böcker*, 1917; Ivar Harrie i *Orientering*, 1932; Algot Werin i *Svensk Idealism*, 1938; Id. i *Svenskt 1800-tal*, 1948 (uppsatsen »Hemmabyarnas estetik», tidigare i *En bok om Hans Larsson*); Id. i *Insikt och handling*. Utg. av H. L.-Samfundet, 1955; Alf Nyman i *H. L. En svensk tänkareprofil*, 1945; Stig Ahlgren i *Det kritiska uppdraget*, 1946; Krister Gierow i *En bok om Vemmenbög*, 1949; Nils Ludvig Olsson i *Mitt i Skåne*, 1949 (uppsatsen »I Hemmabyarna», förut tr. i *En bok om H. L.*)

Pedagogen Hans Larsson

John Landquist

1

Läroboksförfattaren

Under studieåren delade Hans Larsson sin tid mellan akademiska studier och praktisk lärarverksamhet. Han tjänstgjorde nämligen sex år från sommaren 1884 till vintern 1890 som andre lärare vid Kronobergs läns folkhögskola i Grimslöv, Skatelövs socken i Småland. Under denna tid tog han 1888 fil. kand.-examen. Tjänstgöringen i Grimslöv var långt ifrån en sinekur. Lärarna var två, föreståndaren Martin Hammarberg och han. Hans Larsson hade på sin lott modersmålet, historien, välskrivning och till på köpet lantmäteri. Fast svenskan tog mest tid, var enligt hans egen berättelse (»I folkhögskolan», *Bokstugan* 1935) hans föreläsningar i historia hans huvudintresse under denna hans lärarverksamhet.

Den pedagogiska erfarenhet Hans Larsson under denna avsevärda tid förvärvade har övat stort inflytande på hans bana och hans litterära verk. Den gav honom insikter om lämplig undervisningsmetodik. Då han senare studerade de stora pedagogerna, så visste han vad de talade om, vare sig Pestalozzi, som förordade gången från del till helhet, eller Rousseau, som tvärtemot utgick från den intuitivt uppfattade helheten till delen. Men överhuvud har denna tidiga erfarenhet bidragit till den urskillning, med

vilken Hans Larsson senare behandlade bildningsfrågor och praktiska undervisningsfrågor.

Emellertid sträcker sig inflytandet av den skolning han förvärvade under sin lärarverksamhet ännu djupare in i hans verk. Denna skolning har bidragit till den klarhet, den distinktion och den konkretion, som utmärker såväl Hans Larssons artiklar som hans större verk. Han svävar inte ut i abstraktioner, som riskerar att förlora fäste i verkligheten och att inte längre kunna klart uppfattas av ett auditorium. Hans Larsson synes i regel, då han skrev, ha bevarat medvetandet att han hade en åhörarskara framför sig, som det tillkom honom att ge klara besked. Den klarhet, som övervägande utmärker hans skrifter, är inte bara en konstnärlig utan också en pedagogisk klarhet, en klarhet, utformad av pedagogiska skäl.

För en sådan uppfattning har jag stöd av honom själv. Om sin *Poesiens logik*, en utpräglad logisk och estetisk skrift, som bekant ett av hans huvudarbeten, omtalar han i den nämnda uppsatsen, att den till form och innehåll framgått ur hans undervisning i modersmålet i folkhögskolan. Han skriver: »Min *Poesiens logik* kan ju från början till slut läsas som eller utföras som en stilistik. Den är, som sådan, framvuxen ur min praktik i folkhögskolan. Jag märkte ständigt att det kommer an på hur något sägs, och att en lärare inte har fullgjort all rättfärdighet genom första bästa uttryck. Jag tvingades att alltid ge akt på vari skillnaden ligger mellan två uttryck som logiskt tyckas säga detsamma men av vilka blott det ena blir klart och verksamt; jag fann, att de då inte heller logiskt säga precis detsamma.»

Alltså: den fina analysen av den poetiska intuitionen och av den poetiska bilden, dess skapelse, har stigit ur en lärares erfarenheter.

Om Hans Larssons intresse för sin historiska undervisning i folkhögskolan vittnar hans läroböcker i svensk historia. De är två: *Lärobok i Sveriges historia för folkskolan* (första uppl. 1898) och den utförligare *Sveriges historia i dess sammanhang med Norges och Danmarks jämte noter ur världshistorien för skolans lägre klasser* (första uppl. 1903). Båda böckerna har varit populära och utgått i många upplagor. De har så långt jag känner, inte uppmärksamats i stu-

dier över Hans Larsson. En liten orättvisa har begåtts därmed. Båda dessa böcker utmärker sig för en mönstergill läroboksstil för yngre årsklasser. Deras framställning är konkret, knapp, klar och objektivt hållen. Lättförståeliga historiska anekdoter förekomma här och var, dock ej till överflöd, och bidra till berättelsens liv. Författaren är återhållsam i värdeomdömen och låter helst fakta och handlingar tala.

Men där värdeomdömen förekommer, har de en lugn och opartisk prägel. Såsom man kunnat vänta, delar icke Hans Larsson den oförnuftiga, för all historisk, liksom för all humanistisk framställning orimliga fordran att den skulle vara värderingsfri. Det är nämligen värden historien skriver om, och själva kravet på objektivitet vilar ju på en värdering, nämligen uppskattningen av sanningens värde. Hans Larsson yttrar sig härom i artikeln »I folkhögskolan» med tydliga ord, som slutar med en satirisk spets, hos honom mindre vanlig:

Det program man då och då ser framföras, att historieläraren skall vara objektiv i den meningen, att han icke skall uttala åsikter, är en meningslöshet. Man behöver inte varje dag komma med dessa och han behöver icke nämna dem uttryckligt, men de måste i det stora hela kännas igenom, även om närmaste ärendet bör vara att meddela fakta. Må man tänka sig om, vilka personer man har hört hävda den åsiktslösa objektiviteten, så skall man finna, att några av dem höra till våra mest ensidiga åsiktsdrivare. De anse, att åsikter icke kunna objektivt motiveras eller revideras — just därför revidera de icke sina egna.

Den utförligare läroboken *Sveriges historia* (192 s.) innehåller också korta skildringar ur utländsk historia, utspelad samtidigt med händelser i Sverige. Någon gång får dessa notiser plats inne i texten såsom stycket om franska revolutionen och Napoleon. Men merendels meddelas de med stycken i petit, satta under huvudtexten. På detta sätt berättas t. ex. om Oliver Cromwell, Ludvig XIV, Nordamerikanska frihetskriget. I ett företal säger Hans Larsson, att han därmed vill underlätta för lärjungen att hålla reda på samtidigheten mellan händelser ur vår egen och ur andra folks historia. »Det kan nog hända, att till och med den, som vet, att jungfrun av Orleans

brändes 1431, och att Engelbrekt började sin resning 1434, dock ej, åtminstone i första ögonblicken har klart för sig, att dessa båda personer voro samtidiga.»

Sitt intresse för historien och historieundervisningen visar också Hans Larsson i ett flertal uppsatser. En intressant sådan är studien »Om det episka i svenska historien», som ingår i *Studier och meditationer* (1899). Han vänder sig här mot tendensen att utgallra kulturutvecklingen på skilda områden ur det egentliga historiska skeendet i läroböckerna och hänvisa det till den allmänna översiktens abstrakta och tråkiga område. Kulturutvecklingen, inbegripet kulturhistorien, hör också till det som händer och fortskrider i historien, till det episka däri. Hans Larsson hävdar vidare att varje tidevarv har sin huvudhändelse, sin »sekularhändelse», som influerar varje annat skeende däri. Historieskrivaren bör ha klar uppfattning därav. Blott om han har det kan han få spänning och mening i händelseförloppet. Kristendomens införande och utveckling i Sverige är en sådan sekularhändelse, som i huvudsak upptar tiden från mitten av 800-talet till mitten av 1200-talet. Därefter vidtar ståndsbildningens tid. På 1400-talet samlar sig med Engelbrekt intresset för den nationella frågan: medvetandet om nationens enhet vaknar. På 1700-talet är sekularhändelsen den vetenskapliga utvecklingen. »Mellan Karl XII och Gustaf III ligga endast frihetstidens 50 år, och likväl har livet blivit sig så olik, att vi knappt känna igen det. Vad är det som i stort sett hänt under tiden? Detsamma väl som i det övriga Europa. Forskningen har börjat omdana livet på alla områden.» Hans Larssons slutsats: »Vad som brukar stå i översikten efter tidevarvet flyttas in i den episka berättelsen och göres till händelser.»

Hans Larsson hade också, sedan han blivit professor i filosofi, åtskilliga anledningar, att vidmakthålla och fördjupa sitt intresse för skolundervisningen. Han var 1906–11 föreståndare för den teoretiska provårskursen i Lund, sedan han som docent i Uppsala också varit sådan föreståndare 1899–1901 vid allmänna läroverket därstädes. Han var 1905–1916 studierektor vid privata högre lärarinneseminariet i Lund och fungerade 19 år 1912–1930

som censor vid studentexamina. Reflexioner han gjort som censor offentliggjorde han i skriften *Skolformer och skolkurser* (1922). Här behandlar han återigen historieundervisningen i kapitlet »Historien på gymnasiet». Han föreslår här, att den sammanhängande kronologiska framställningen av historien bör förekomma i undervisningen i svensk historia, men att den allmänna historien endast bör behandlas i »en serie fristående kapitel med valda punkter». Den kontinuerliga framställningen av världshistorien medför dels en abstrakt skildring, som inte kan intressera, dels mycket onödigt gods. Man bör hellre ge en fyllig framställning på vissa valda punkter. Han framdrar som exempel på den sorts läroböcker, som skulle vara önskvärda vid undervisningen i allmän historia, Lönborg-Ambrosius' läsebok över Aten, där man får en rik konkret bild av Perikles' Aten, tecknad mest med utdrag ur grekernas egen litteratur.

Hans Larsson utgav senare läroböcker inom den filosofiska ämneskretsen, som blivit mera kända inom läroverket och vid universiteten än historieböckerna: *Lärobok i psykologi*, (uppl. 1 1896), *Lärobok i logik* (uppl. 1 1914), *Filosofiens historia i korta drag* (uppl. 1 1924, uppl. 3 utv. 1932: *Filosofiens historia*). Dessa läroböcker blev mycket använda och var ända in på 1940-talet de huvudsakligen gängse i hithörande ämnen. De torde nu i huvudsak ha ersatts av mer moderna böcker.

Till deras förtjänst bör erinras att de var banbrytande som svenska läroböcker i psykologi och filosofi. Förut saknades skolläroböcker i psykologi och filosofiens historia hos oss. Före dem gavs ingen eller en sporadisk eller en underhållig undervisning i dessa två ämnen. Då jag 1898–99 gick i studentklassen i Södermalms läroverk i Stockholm, fick vi som psykologi ett kollegium, sammanskrivet efter filosofen Boström i »antropologi», komplett föräldrat och intetsärande. Från denna bakgrund var naturligtvis Hans Larssons lärobok i psykologi liksom den i filosofiens historia ett avgjort framsteg.

Min erfarenhet under en 19-årig tid som censor (1933–1951) i studentexamen av dessa Hans Larssons allmänt använda läroböcker var, att förhören i filosofiens historia och i logik övervägande avlöpte bättre än de i psy-

kologi. En del av detta förhållande bör skrivas på den omständigheten att lärarna i ämnet filosofi på den tiden, till större delen kristendomslärare, var mera hemmastadda särskilt i filosofiens historia än i psykologi.

Men en del av orsaken till de ofta magra resultaten av psykologiundervisningen får nog också tillskrivas Hans Larssons lärobok. Den har icke i samma grad den klarhet, bestämdhet och säkerhet i urvalet av materialet, som utmärker hans övriga läroböcker. Hans filosofiens historia är i detta avseende överlägsen hans psykologi. Jag har intryck, att han inte hade prövat sin framställning i psykologi inför den publik som skulle undervisas, alltså gymnasiepubliken. När man läser hans historieböcker, så har man samtidigt intryck av en ung publik, en skolbarnspublik eller folkhögskolepublik, som hör den. När man följer hans storslagna framställning av platonismen i *Platon och vår tid*, har man det livliga intrycket av en akademisk publik, som lyssnar intresserad och uppmärksam.

Men vid studium av hans psykologi har man icke samma intryck av en närvarande publik. Man har också svårt att förstå att den unga publik det är fråga om skulle kunna bli riktigt intresserad. Hans Larssons framställning i psykologi är stundom för lärd, för filosofisk och stundom oklar. Flera detaljer i läroboken ger exempel på hur man inte bör skriva en lärobok för nybeggare. Hans Larsson skriver i läroboken (s. 44, fjärde upplagan 1912 och s. 48, sjätte uppl., tredje tryckningen 1935), att medvetandets trånghet har varit föremål »för åtskilliga betraktelser och undersökningar av stort praktiskt (och av ej mindre metafysiskt) intresse». Men det har icke funnits någon elev och sannolikt inte heller någon lärare, som förstått vad Hans Larsson i parentes menar med det metafysiska intresset i detta sammanhang. S. 29 i fjärde, s. 35 i sjätte uppl. berättar han att man funnit att förtäring av sprit »medförde disposition för rimmande ord, alltså likhetsassociation». En sådan upplysning är dels intresselös, då man ej får veta mer besked i saken, dels vilseledande, eftersom det inte kan uppställas som en psykologisk lag, att förtäring av sprit medför att man rimmar.

Viktigare än dylika detaljer var följande oklarhet, som bidrog att göra hela kapitlet om känslolivet diffust. S. 71 i fjärde, s. 73 i sjätte uppl. säger

Hans Larsson att vill man utreda känslotillstånden, får man hålla sig till det teoretiska underlaget och kroppsförändringarna och fortsätter: »Känslomomentet är icke mycket att säga om. Det är något enkelt och odifferentierat. Man kan icke analysera fram olika ingredienser i det. Det som skiljer en känsla från en annan ligger i de båda andra momenterna.» Alltså skulle skillnaden mellan lust och olust; glädje och betryck ligga i föreställningarna och kroppstillstånden. Vad blir då kvar av känslan?

Vidare innebär denna Hans Larssons sats om känslans karaktär att vara odifferentierad, att det ej skulle finnas komplicerade känslor. En var känner dock att man upplever blandade känslor av behag och obehag, vilka sammangå till en helhet utan att därvid de särskilda känslomomenten försvinner. Överhuvud är alla högre känslor på detta sätt komplexa. Hans Larsson fortsätter sedan sitt resonemang i stycket om känslans komplikation. Han säger här (s. 82 i fjärde, s. 84 i sjätte uppl.), att det enkla icke behöver vara det elementära men att »allt verkligt skönt är enkelt». Det framgår nu, att Hans Larsson här sammanblandar eller som synonymer brukar två väsentligt skilda begrepp: det enhetliga och det enkla. En rik komplex kan vara enhetlig såsom de stora känslorna är det men den är inte enkel i meningen av odifferentierad. I denna avdelning talar Hans Larsson öppet om komplexa känslor, alltså tillstånd vilka just som känslor är komplexa. Men tidigare har han sagt att känslan är odifferentierad och att man inte kan analysera fram olika ingredienser ur den. Ingen elev har med ledning av denna motsägande framställning kunnat prestera en klar redogörelse för känslolivets utveckling.¹

En lärobok av ojämförligt högre och mer varaktigt värde gav Hans Larsson den akademiska ungdomen och landets hela publik i övrigt med *Platon och vår tid* (1913). Vilka inspirerade litterära karakteristiker ges ej här av figurer och komposition i *Gorgias*, *Symposion*, *Faidon*, och vilka klara kritiska och väsentliga utredningar om idéläran! Denna bok förblir ett levande mästestycke, vilka tillägg till Platonkunskapen än forskningen eljest kan

1 1938 utkom Hans Larssons *Psykologi* i bearbetning av annan hand. Jag behandlar här givetvis blott den av Larsson ensam utgivna läroboken.

göra. Den bör nämnas också i detta sammanhang. Ty i detta arbete når Hans Larssons pedagogiska framställningskonst sin fulländning. Det visar, hur det pedagogiska intresset sträcker sig ut i hans verks finaste förgreningar, när han en gång var helhjärtat intresserad.

2

Skolreformatorn

Hans Larssons erfarenheter såväl i folkhögskolan som i det privata lärarinneseminariet hade gjort honom ganska avancerad i tilltro till pedagogisk försöksverksamhet. Han tillhörde de progressiva i pedagogiken. Han anmärker själv i *Skolformer och skolkurser* (s. 53–54 1922), att dessa erfarenheter gett honom de meningar han framställer. I folkhögskolan måste från begynnelsen kursdaningen helt överlämnas åt lärarna. »Det gällde att försöka sig fram. Häri låg förutsättningen för de enligt min mening mycket betydelsefulla pedagogiska insatser dessa skolor gjort; ännu i dag, när det talas om undervisningens reformering, förefaller det mig, som om vi hölle på med att på nya områden genomföra de grundsatser, vilka från början voro ledande i folkhögskolan.»

Folkhögskolan hade en frihet att ändra sig och pröva nya metoder, som inte var möjlig i elementarläroverken. »Om ett kunskapsstoff visade sig otjänligt eller ett tillvägagångssätt opraktiskt, så kunde man nästa år kasta bort det och ta till det nya, som man fann bättre.»

Hans Larsson hade gjort nya erfarenheter av försöksverksamheten i lärarinneseminariet. Där slog man in på specialisering av studierna med koncentration på vissa ämnesgrupper. Men man gjorde inte upp den nya ordningen i förväg och satte den på papper och stadfäste den till efterlevnad. Då hade den säkert misslyckats, menar han. »Man fick göra upp en skiss och sen se hur den måste modifieras. Så formade sig kurserna efter hand och redan nästa årskurs hade något mera fast att hålla sig till. Men så får man ju icke göra i statens skolor.»

Dessa rön ingav Hans Larsson tanken på upprättandet av »hela försöks-skolor», varmed han i själva verket uttalat principen för modern försöks-verksamhet. En sådan försöksskola kan svårligen, säger han, skötas av fasta lärare. Lärare från andra läroverk borde förordnas för viss uppgift, »så att man för varje ämne eller ämnesgrupp finge de nya uppslagens verkliga målsmän.»

Han föreslår i samma kapitel två reformer av studentexamen, vilka båda senare gått igenom. Den ena är, att om en lärjunge i studentexamen blivit underkänd i ett eller några ämnen, så skall han vara fri att senare icke behöva omtaga hela examen utan blott behöva gå upp i dessa ämnen. Examen i de godkända ämnena skulle bestå. Med sådan koncentrationsläsning blott på ett eller ett par ämnen, skulle examinanden vinna, att dessa grundligare inhämtades. Denna ordning skulle utan svårighet när som helst kunna genomföras, påpekar Hans Larsson. I hans framställning är den en del, löst ryckt från ett längre gående förslag, som fordrar ytterligare övervägande. Hans Larsson anser nämligen att studentexamen borde uppdelas på två perioder med ett års eller ett halvårs mellanrum. Härmed skulle mångläsningen för den nuvarande examen undvikas och ämnena, uppdelade på två perioder, kunna grundligare inhämtas.

Hans Larssons andra förslag gäller en »ettämnesexamen». »Med den mångfald av levnadsbanor, som nu finnes,» argumenterar han, »bör staten avstå från att lägga sig i vilka ämnen en person kan finna sig behöva. Han kan vilja bli trädgårdsmästare och finna sin fördel i att dokumentera sig i biologi (eg. botanik) eller kemi, vilja bli tidningsman och visa, att han kan litteraturhistoria eller språk, bli handelsman, bli bokhandlare, gå verkstadsbanan — i en mängd uppgifter, sådana som nu ständigt nyskapas, kan någon finna med sin fördel förenligt att studera ett eller ett par ämnen och få papper på dessa studier.»

Hans Larsson är sålunda initiativtagaren eller åtminstone en av initiativtagarna till båda dessa reformer, medgivandet att uppdelas studentexamen och rättigheten att ta studentexamen i ett eller ett par ämnen. Det visar hur praktiskt klarsynt filosofen kunde vara i undervisningsfrågor och hur för-

trogen med dem han var. Det förträffliga uttalandet i det nyss anförda om nutida människors behov bekräftar ytterligare detta omdöme.

3

Samvetet behöver bildning

1908 utgav Hans Larsson skriften *Om bildning och självstudier* (42 s.) i en populärvetenskaplig serie, utgiven av Norrländska studenters bildningsförening. Skriften blev en framgång och utgick i många upplagor (uppl. 7 1922). Skriften ger ett nytt vittnesbörd om betydelsen för Hans Larsson av hans lärarverksamhet vid folkhögskolan. Hans fasta utgångspunkt är nämligen iakttagelser om bildningsbrister och bildningsbehov han gjort bland eleverna vid folkhögskolan. Detta fäste i en konkret verklighet ger hans uttalanden en bestämdhet och en tydlighet, som kan saknas hos andra författares allmänna reflexioner i ämnet.

Huvudpunkter är följande. Väsentlig för medborgerlig bildning är, fastslår han, lusten och förmågan till objektiv syn på saklägen och på en motståndares åsikter. Bildning är i alla sociala sammanhang förmågan att ge och ta skäl. Hans Larsson hade märkt som ett genomgående drag hos de tillträdande eleverna vid folkhögskolan att de såg ensidigt på frågorna. »Man behövde visa dem skälen både för och emot. Den som hade för sig, att adeln icke haft annan roll i historien än att förtrycka folket, att prästerna endast motverkat kulturen, behövde se att dessa båda stånd haft kulturbärrare och föregångsmän, och att den historiska utvecklingen vanligen är så invecklad, att den icke rätt kan uttryckas genom dylika gottköpsmeningar.» Det är inte skolans uppgift, fortsätter Hans Larsson, att göra lärjungen till frihandlare eller protektionist, till en vänster- eller högerman, men »det är skolans plikt att göra honom till en *bildad* vänsterman eller en *bildad* högerman». I strävan till sann uppfattning står läraren över partierna, och om partimän vill hindra skolan därvid, så har skolan att visa tillbaka sådana anspråk. Utanför skolan har naturligtvis lärare liksom elever en medborgares rätt att välja plats i dagens strider. Men vid undervisning tillkommer det

honom att beakta båda sidornas skäl. »En sådan strävan har man rätt att fordra — i annat fall är undervisningen icke lojal.»

Hans Larsson övergår till att betrakta bildningsfrågan i det etiska och religiösa livet. Också här återvänder sanningskravet. Inte heller de religiösa eller de etiska övertygelserna kan undandra sig fordran på upplysning, och gör de det, så kommer de i en tvetydig ställning, som undergräver äktheten i dessa övertygelser. Hans Larsson framdrar det drastiska exemplet på martyren, som sade: »Heliga enfald» i vördnad för den gamla, som bar bränsle till hans bål. Men han bestrider samvetet som högsta auktoritet. »Samvetet behöver upplysning — det behöver bildning.» Upplysningens fordran står sålunda över samvetet. Har en person med viss religiös eller annan övertygelse haft tillfälle att vinna upplysning i en fråga, varom står strid men inte begagnat det, så är det inte bra beställt med hans samvete.» Därför är det ofta svårt att avgöra om en person har skuld i det oriktiga han gör efter bästa övertygelse, ty hade hans intresse att träffa det rätta varit tillräckligt starkt, skulle han kanske varit mera mån om att skaffa sig en bättre insikt i vad det gällde och därigenom undgått misstaget.»

Samma sanningskrav återvänder i frågan om tankelivets bildning eller den logiska bildningen. Bildningen framträder här som det kritiska sinnet. Det visar sig t. ex. i förmågan att skilja på vad man verkligen sett eller hört och vad man bara sluter sig till. Den logiskt skolade begriper att om han skall vittna i en sak, är vad man vill höra inte hans slutsatser utan de fakta han iakttagit. Särskilt framträder bristen på logisk bildning hos många människor i anspråket att utan nödvändig underbyggnad lösa frågor, som auktoriteterna tvistar om. Den okunniga, som då säger, att han inte tror på auktoriteter, har inte observerat, att han tror på sin egen auktoritet. Det kritiska sinnet visar sig däri, att man, där man ej själv kan döma, böjer sig för den mest sakkunnigas auktoritet. Man förnimmer hur Hans Larssons tal här riktar sig till den självtillräcklighet han ibland funnit hos sin unga folkliga publik.

Hans Larsson diskuterar frågan om mångsidighet eller begränsning i bildningssträvandet. Han ställer sig avgjort på begränsningens sida. Icke

flackt vetande om mångahanda men ordentlig kunnighet på ett område leder till personlig bildning. Någon vill vinna kunskaper i geologi. Men hela dess fält blir för vidlyftigt. »Läs t. ex. en bok om stenkolstiden, så att ni riktigt tar reda på hur det då såg ut och hur skogarna blivit begravna och hur det blivit kol av dem; ni har då hela geologien i denna detalj.»

Hans Larsson polemiserar till sist mot det inskränkta nyttobegreppet som ledstjärna vid bildnings inhämtande. »Gör dig icke så brått, att du inte har råd att läsa något som icke är nyttigt, ty då blir du utan det bästa.» Det är bättre att välja begreppet lyftning eller uppbyggelse som princip för läsandet. »Uppbyggelse är allting, som gör dig klar i ögonen, som gör din själ spänstigare och friare, ditt hjärta vidare och varmare och hela din håg gladare.»

Det kan inte betvivlas, att denna skrift utövat ett stort inflytande. Den har under 1900-talets tidigare decennier varit bildningsskriften framför andra för en bred publik. Främst genom denna skrift har Hans Larsson varit en folkuppfostrare. Starkare än övriga framställningar av begreppet bildning satte den sanningssträvan eller objektiv kunskap som det centrala målet för bildningssträvan. Härom uttalade den sig klart och oförskräckt på ett sätt, som var ägnat och avsett att stöta fördomar både på vänstra och högra sidan.

Diktaturerna i alla länder har i vår tid sänkt sina folks bildning och bildningsmål genom förföljande av den kritiska tankens målsmän. Lyckligtvis har utvecklingen i Sverige gått den motsatta vägen. Objektivitet och billighet i omdömen på det politiska fältet och på andra kulturella områden är bättre iakttagna i nutidens Sverige än de var i Sverige för ett halvsekel sedan. Någon liten del av hedern för denna de offentliga sedernas förbättring tillkommer Hans Larsson genom den nu nämnda skriften och andra hans inlägg av liknande syfte.

Pedagogikens lagar återfinnas i estetiken

Hans Larssons pedagogiska huvudarbete är *Kunskapslivet* (1909). Ett parti däri är nu föråldrat, nämligen den avdelning rubricerad »Den associativa syntesen», som avhandlar minne och inläring. Mycket har gjorts i psykologin, sedan detta skrevs. Men den större delen av boken, den som ägnar sig åt pedagogiska, språkliga och estetiska betraktelser, är aktuell och tänkvärd nu som förr.

Några exempel. I kapitlet »Åskådlighet i undervisning» avhandlar Hans Larsson hur den skall vara och inte vara. Han framdrar en handledning för åskådningslektion med en häst — på planch eller i verklighet. Frågeformuläret går från del till del av hästen: »Utvisa huru lång bålen är! Hur tjock och bred från ryggen till buken? Den är ganska långsträckt. Bringan är bred. Hur lång är halsen (jämför med bålens längd)»² etc. Så ska man inte fråga, menar Hans Larsson. Därmed fördärvar man hästen för eleven. För det första är dessa bestämningar, långsträckt, liten, stor etc. rätt obestämda och relativa. För det andra har man inte användning för sådana observationer. De intresserar inte eleven. Vid åskådningsundervisning måste göras ett urval. Det skall vara något särskilt man vill veta. »Man har ett ärende, och det är just vad som ofta saknas i åskådningsövningarna. Och först när man har ett ärende öppnas ögonen riktigt; då uppfattar man skarpare.» Ett sådant ärende kan i detta fall helt enkelt vara det att ta reda på benämningarna: »Vet ni att det heter bringan och inte bröstet, buken och inte magen, och sen alla andra termer: man, tagel, galoppera, gå i skritt osv.» Vid sådan undervisning bör främst väljas vad som kan tänkas intressera barnen såsom vid detta exempel: att det finns vilda hästar, när en häst kan börja arbeta, hur gammal han blir, att man kan se hans ålder på tänderna osv.

Man observerar i förbigående, att Hans Larsson tillämpar sina pedagogiska principer med vädjan till det som är honom förtroget, också då han väljer material för sitt eget tänkande: han tar exempel ur en värld, som är honom jordbrukarsonen väl bekant.

Hans Larsson behandlar i uppsatsens fortsättning skilda former av åskådlighet, som kan förekomma i olika skolämnen och slutar med en överraskande påminnelse, vari konstnären och tänkaren öppet framträder. Han säger: »Den som tänker för mycket på att se, han ser inte bra.» Man skall inte vara stelt inställd på att se. Då händer att det levande och väsentliga undgår en. Inte minst finns denna risk, då det gäller att vinna kännedom om en människa eller människonaturen. »Vill man lyssna ut människonaturen måste man kunna glömma att iakttaga. Då först blir man öppen för intryck av den arten.»

Hans Larsson riktar samma varning till litteraturkritikern. Är man så upptagen av sitt kritiska värv, att man inte längre kan omedelbart hänge sig åt intrycket av en dikt, så förlorar man den bästa delen av sin kompetens. »Det är en olycka för en kritiker, om han helt och hållet förlorar förmågan att läsa naivt, leva med i en dikt såsom vanligt folk gör. Han måste åtminstone emellanåt glömma alldeles bort att han är kritiker.»

Uppmärksamhet, reflexion, skolning är nödvändiga för uppfostran till en kultiverad människa. Men förlorar man därmed livets egen omedelbara uppfattning, så vissnar de förtjänster, som skolningen uppbringat. »En viss omedvetenhet, sorglöshet, planlöshet vill till för att iakttagelseförmågan skall på ett naturligt sätt fungera.»

En anmärkning som denna bidrar att öppna vår syn för vidden och jämvikten i Hans Larssons humanism. Hans reflexion röjer, att han inte tror på den onda sagan om en oläglig disharmoni mellan människans omedvetna krafter och hennes högsta teoretiska och etiska funktioner. Kan människan med förtroende överlämna sig åt en omedelbar uppfattning, till vars arbete omedvetna funktioner under ytan bidra, så existerar i väsentliga fall överensstämmelse mellan omedvetna och högsta medvetna prestationer. Ett vittnesbörd för denna samstämmighet är intuitionen. Ty den förekommer lika väl i den omedelbara uppfattningen på det omedvetnas grund som såsom resultat av de högsta teoretiska ansträngningar. Intuitionen framstår sålunda i Hans Larssons filosofi som garant för livets jämvikt.

Mästerliga och för läsaren allttjämt lika nya och hugnande kapitel är de som rubriceras »Fantasilivet» och »Det intuitiva livet». Det förra utvecklar vidare en tanke redan uttalad i *Studier och meditationer*, att fantasien är en kraft, som icke blott hjälper oss att fly verkligheten utan lika mycket tjänar oss till att tränga djupare in i verkligheten. Fantasien bistår oss i strävan att teoretiskt och praktiskt behärska verkligheten. Den öppnar dörrar för forskaren, för uppfinnaren, för diktaren och för människovännen, »ty utan fantasi finns ingen väg från hjärta till hjärta».

Detta hade Hans Larsson mer eller mindre sagt förut. Men nu tillfogar han en betraktelse, som man vill kalla esoterisk. Fantasien arbetar med det material av erfarenhet, som vi nu äger. Men fantasien bör komma till en självbesinning, som säger den »att framtiden skall erbjuda former, som vi icke nu kunna föreställa oss, emedan vi icke ännu ha några analogier till dem.» Denna kritiska insikt är ägnad dels att inge förhoppningar om en framtid, som kan lösa svårigheter för mänskligheten, som nu kan tyckas oövervinnliga, dels att dämpa vår zelotism att få exakt våra reformförslag igenom. »Fantasien måste på flera områden lära sig att vänta, tills utvecklingen i verkligheten hunnit längre —. Därför finns det, som sagt, konflikter och motsägelser, som nu ser olösliga ut, men som kanske i framtiden icke äro det, emedan människors känslor, sinnelag och behov då äro andra.»

Märkligt nog hörde jag ett begåvat borgarråd vid en het diskussion i TVn för ett par veckor sen just framföra denna tanke — säkert utan aning om att Hans Larsson är dess uppfinnare som psykolog och samhällsfilosof. Det gällde en högst prosaisk fråga: förslaget att för åtskilliga 100 millioner övergå från vänster- till högerkörning. Högerkörningens anhängare framförde envist och oförändrat gång på gång argumentet att om vi dröjer nu, så måste vi nödvändigt betala en mycket högre summa, när högerkörningen kommer att införas. Borgarrådet svarade, också gång på gång, att om ett sådant beslut vet vi intet, att i en framtid kan behovet och våra möjligheter vara helt andra, som fantasin inte nu kan beräkna.

Detta som ett litet exempel på den praktiska tillämpligheten av Hans Larssons tanke om framtidens oförutsebarhet. Så mycket är tydligt att den andre debattörens påstående att vi måste införa högerkörningen på grund av en framtids behov, var ogrundat, ty om denna framtid vet vi i detta avseende ingenting. Men denna i och för sig riktiga insikt om en framtids okända möjligheter får inte heller tas som vapen för den ena eller andra oviljan mot reformer. Man kan utan betänkligheter arbeta för tillfredsställelse av bestämda behov, som människan just nu har.

Uppsatsen *Det intuitiva livet* slutar med ett omdöme, som återigen visar det inre sammanhanget i Hans Larssons livsåskådning. Han säger dristigt, att pedagogikens lagar om klarhet och sammanhang återfinnas i estetiken som lagar för konsten. »Pedagogiken får icke ringakta den arbetslättnad som för lärjungen ligger däri, att materialet bjudes i den mest lätthanterliga form, och han skulle göra mycket klokt i att tillägna sig några av estetikens fordringar härutinnan. Pedagogikens lagar återfinnas i strängare form i poetiken. Tag de pedagogiska krav ni vill uppställa med avseende på frisk åskådning, uppmärksamhetens fångslande, lättlöpande och ymnig association, subtil betydelsenyantering, intressegivande och väl avvägd disposition, fyllig logisk förmedling och sträng inre sanning i motiveringen, klar och ren fogning i uttrycken — tag alla dessa krav och ni skall återfinna dem i estetiken, endast att de där drivas till en förfining och oeftergivlighet, som vore obillig i pedagogiken.»

Denna tanke om pedagogikens och estetikens överensstämmelse är uttaland av en djup kännare av båda. Den visar på överraskande sätt frändskapen mellan två kulturverksamheter på skilda fält och säger därmed något om enhetligheten i människans värld. Tankens formulering röjer också författaren Hans Larsson i ett av hans briljanta ögonblick.

Gemenskap

Nils Ludvig

Hjärtemotivet i Hans Larssons tänkande, grundtonen i hans lovsång till skapelsen är gemenskap. Hos Fröding heter det:

— ingen är ond och ingen är god,
men bröder, som kämpar i onskans flod
och räcka varandra handen
att rädda över till stranden.

Hans Larssons kämpande humanism är åtskilliga grader varmare. Ytterst handlar den mera om frid än strid, är mer positiv än negativ. Att i ett förtroligt lag sitta samman i vila och fest var ett arv ifrån hemmabyarna, och där förstod man bäst prostens i kyrkan, när han talade om hugsvalaren, Glädjenes ande. Allas delaktighet med alla är en övertygelse i hans förkunelse och lever i hans tankeövningar som en allestädes närvarande åstund, ett mål för hans livsbegär.

Gemenskapen har många stadier och växer i omfång från gården och byn till bygden, fosterlandet och mänskligheten. På tankens högsta tinnar öppnade han som isranunkeln sina skälvande blomblad mot solen i Plotinos' fråga: — Är inte alla själar en enda?

I den personliga umgängelsen var Hans Larsson både innerlig och sträng. För bägge parter gällde det att med klara ögon både skänka bort och

GEMENSKAP

taga emot. Och vara på vakt emot sig själv, skulle jag vilja tillägga. Sällskapsplikterna var befriande men i grunden omutligt pliktbundna. I kritiska ögonblick kunde den mildögde mannen bli både tillrättavisande och förebrående.

Hans gamle vän professor Theodor Hjelmqvist kunde i en tidningsartikel omtala följande händelse. Rektorn vid en läroanstalt inbjöd sin högt vördade vän Hans Larsson som hedersgäst vid middagsbordet efter sin första examen på orten. Mitt i festen vände sig den rivande duktige mannen till gästen på sin högra sida med orden:

– Det är märkvärdigt vad folk är obildat nu för tiden.

– Hur menar rektorn? sa Hans Larsson stillsamt.

– I modersmålsskrivningen hade vi bland ämnena ett Tegnércitat. Och tänk: flera av skribenterna visste inte, att stycket var av Tegnér! Var bildad människa skall känna igen Tegnér i hans verk. Ja, jag fordrar att hon skall veta vilken dikt det här är fråga om.

Hans Larsson fick så höra hur citatet lydde. Han tittade vänligt på rektorn och frågade:

– Säg, rektorn, vad är det nu för en dikt? För ögonblicket kommer jag rakt inte ihåg den ...

Hans Larssons dagliga post innehöll angelägna brev, och till hans bön sökte sig många lyssnare av olika kulörer. Till den friskaran slöt jag mig med gränslös vörndnad. I enrum har jag aldrig hört någon fråga och lyssna som Hans Larsson. På den tiden hade jag min läraretjänst i folkskolan och var på lediga stunder en flitig föreläsare och studiecirkelman. Han lyssnade road till mina rapporter ifrån det stora arbetsfältet. Därute hade han i det fördolda otaliga beundrare och vänner.

Märkliga livstecken ifrån denna anonyma skara kan man hitta i hans efterlämnade brev. När budet om att han 1927 blivit emeritus gick ut över landet, skriver en obekant man ifrån Uppland:

ett vördsamt tack för alla de råd och upplysningar jag fått till livs i Edra skrifter till ovärderlig nytta både för mig själv, och för dem, jag som mång-

GEMENSKAP

årig fackföreningsordförande, vid skilda tillfällen representerat.

Högaktningsfullt

Industriarbetare.

Han hade sina landsmäns tillit. Och på en brevlapp anropar Bedrövad göteborgska honom om hjälp att — hålla av Sverige. Svenskarna börjar bli virriga i valet och kvalet mellan Tyskland och England. Partipolitiken förblindar. »Tala reson med folket, käre professor, Ni som kan!» slutar den sorgsna brevskriverskan.

Lika anonym är En landsman:

Men det återstår Eder ännu det största! Gif åt alla dem som misströsta om att kunna skapa sig en bärande lifsåskådning klara riktlinjer för en sådan! Men gör det snart och i korta drag! Nu mer än någonsin är detta folkets största behof och ... räddning. En Spencers pessimistiska slutliga åskådning är icke lifgivande.

Mitt eget ärende hos den vise mannen var alldeles detsamma: klarhet i livsåskådningen. Ordet välfärd utmyntades den gången icke i inflationens tecken. Kämpande själar bekymrade sig mera för meningen än för maten. De trodde på samspelet och endrükten mer än på söndringen och egennytan. Sådana signaler hördes ej bara i staben och i de främsta falangerna utan ifrån manskap och befäl av alla grader ända längst ner i trossen. Yttersta nödropet var: — Giv mig en grund som bär, en Ande som lyfter!

Hans Larssons svar till mig var lika enkelt som överraskande: — När var och en sin syssla sköter, så går det väl evad oss möter. Orden hämtade han ifrån den gamla hustavlan. Den kunde jag, eftersom katekesen är den enda bok som jag lärt mig ordentligt.

Men 1914 hade skakat sinnena och den stora oron hindrade människorna att se något stort i den lilla uppgiften. Känslorna stormade och tankarna jagade varandra i spridd ordning. En av de många okända rösterna uppmanar Hans Larsson att skriva i Svenska Dagbladet och svara på sådana frågor som: — Är inte Gud, Det Högsta Förnuftet som i sig inrymmer det positiva och negativa, verkandet och motståndet? Uppfyller inte Gud, ande-

GEMENSKAP

massan, allt? Kan ej synden tänkas vara effekten av att jämvikten rubbats hos med förnuft och ansvarskänsla utrustade varelser, så att det negativa blir överhandtagande? Kan inte Kristus hjälpa oss? Är icke tro människans känsla av att sammanhöra med alltet?

Hans Larsson var en from man. Teologiska spekulationer lyssnade han på men polemiserade ogärna. Hans studie över biskop Anders Nygrens bok *Eros och Agape* väckte på trettioalet uppmärksamhet långt utanför teologernas kretsar. Från Hedemora fick han en april dag 1935 ett brev, vari det bl. a. heter:

Nyss har jag läst *Minimum*. Hur tacksamma böra icke vi ungdomar vara för denna bok. Jag vet att den läses av många och att den skall verka hos många. Personligen har jag haft mest nytta av uppsatserna om den nyaste teologien. Nygrens filosofiska arbeten om transcendentalfilosofien äro skarpsinniga och glänsande. Men hans kamp mot idealismen har ställt till förvirring och oreda. Enheten i andelivet förnekas av Nygren. En sådan förkunnelse är farlig, särskilt när den upprepas av omogna men självsäkra lärjungar och eftersägare. När jag läste Edra uppsatser om ämnet, hade jag en glad känsla av andlig hälsa, jag erfor en sorts befrielse, hade en känsla av rekonvalescens, som man får när man upplever att *sana ratio* segrar över paradoxen.

Att ha Hans Larsson ensam i tankeutbytet var för sökaren stora ögonblick i livet. Han tog oss en i sänder ut under vida horisonter och lät varje sak tala för sig själv. Han talade om de stora sammanhangen så förtroligt att även den mest avlägset boende hade en märkbar förnimmelse av att alltid sitta i centrum med honom.

I professorshemmet var den inre kretsen fåtalig och mångsidig. Där liksom i andra familjära grupper med Hans Larsson som medelpunkt fick sällskapet rik anledning att beundra umgängesmänniskan. Endast en gång såg jag honom bryta sig ur ringen. Radiotjänst lyckades på sistone förmå honom att meditera över graalsökaren Gustaf Fröding. Programmet gavs en gång när Hans Larsson satt bland julgästerna hemma hos mig i Höör. Utan förberedelser började radiorösten tala. Då reste sig Hans Larsson ge-

GEMENSKAP

— Höörsbild —

nast upp och gick in i ett annat rum. Introspektionens mästare ville i det ögonblicket vara i fred för sig själv.

Besöken hos Hans Larsson var stämningsstunder utan sentimental biton. Jag minns en sommarkväll som fick sin signaturmelodi av Bellman. Tora Vega Holmström satte sig vid pianot och spelade »Liksom en herdinnan». Ingen av Bellmansmelodierna är skönare än den, därom var vi alla tre ense. Tyvärr bröt jag stämningen. I det fortsatta samtalet beklagade jag att en av de mest kända epistlarna släpat på ett fel som aldrig blev rättat. I »Storm och böljor tystna ren» heter det:

Smeden smal och lång
med en glödgad tång
naken ända *upp* till medjan.

Hans Larsson rusade upp, tog fram sin fina Bellmansupplaga och såg efter. Sorgen i hans ansikte hade sin klangbotten i många egna lidanden över förargliga tryckfel.

Att stämningen kunde skifta även hos besökaren fick Fredrik Lagerroth en gång erfara. Glädjestrålade kom han upp till Clemenstorget för att be-

GEMENSKAP

— På Ekbacken, Sätöfta —

rätta att han förvärvat en lantlig stuga, dit han skulle draga sig tillbaka när han kände att åderförkalkningen började. Hans Larsson lyssnade vänligt och frågade ännu vänligare:

– Är du riktigt säker på att du vet när den börjar?

Hans Larsson tog väl vara på stämningsvärdena, som för honom var rikedom i gemenskapen och samtidigt levande grundvalar för vad sanningen och skönheten bygger upp. Det räcker inte att konstnären, diktaren och tänkaren är skarpögd, han måste också vara lyhörd och sanningsenlig inför livsstämningarna. På den punkten var lundafilosofen okuvligt sträng. Till kollegan Axel Herrlin skriver han 19. februari 1922:

Käre Axel.

Det faller sig alltid så svårt för mig att klämma fram ett riktigt tacksamhetens ord, och när jag är som mest fylld och överfylld av en känsla, så är det mig omöjligt att säga det. Jag har väl också ett slags vidskeplig tro på att

GEMENSKAP

vad man uppriktigt känner, det finner på något sätt väg till andra. Men så ser jag på mig själv hur välgörande det ändå är, att någon gång få sådant i ord också.

*

1914 var väl det mörkaste årtalet i Hans Larssons liv. Då kände han sin tro på freden och framtiden svikta. Besinningen räddade honom. Han gjorde den erfarenheten, att en humanist ibland får ta två långa steg tillbaka för att orka med ett kort steg framåt. Reträtten utsträckte han till barndomens byagemenskap, som i goda tider visade både friska och skröpliga sidor, men som på hemsökelsens dag syntes självklar även för den argaste särlingen och egoisten.

I boken *Hemmabyarna* redovisar Hans Larsson för vad som fanns kvar av sämjan då trätan var över. Fredlig gemenskap är både möjlig och nödvändig — det är huvudtesen i lundafilosofens outtröttliga bevisföring under världskrisen. Tvedräkten mellan de goda krafterna och de onda spökar i nästa bok, *Idéerna i Stabberup*. Makten förblindar och våldet rasar, men den kränkta rätten och våldförda kärleken är starkast mitt i lidandet. Kanske är världsfreden en utopi. Låt oss i alla fall här hemma tillsammans se om vårt hus, ha ett öga på alla fridstörare och — om så behövs — stå det onda emot! Är det inte det enda som är rimligt både för oss själv och för sammanlevnaden?

Efter Versaillesfreden drog mänskligheten en lättnadens suck. Fredens vänner fick sin talan fri och — sköt över målet. Hans Larsson hade blivit en misstänksam man mot alla paroller. Snart förstod han att första världskriget var en ödesdiger draksådd fram till det andra. Hatet slog ut i vilda flammor hos de besegrade tyskarna. 1939 gick hela världen på nytt sin undergång till mötes.

Under första världskriget hade Hans Larsson frejdigt gripit in i världsdiskussionen med tidningsartiklar och skrifter. Ofta fick han anledning att instämma i den åldrade biskop Gottfrid Billings yttrande:

– Politiken e ett smotsigt hantvark.

GEMENSKAP

Endast motvilligt blandade han sig på nytt in i den hetsiga och primitiva dagsdebatten. Men då Hitler omjubilad av sitt folk och av många meningsfränder utanför Tyskland i sin nationalistiska yra växte till ett vidunder av maktbegär och rashat, trädde gamlingen Hans Larsson med ungt sinne och prövad klinga åter in i ringen. I Göteborgs Handelstidning och tidskriften Forum kunde hans landsmän följa hans beredskap på pressfronten.

Alltjämt hade han gemenskapen i blickpunkten. Att mana en stridsgalen och förryckt mänsklighet till fredsvilja och folkförsoning var utsiktslöst. Han ville bara att svenskarna i sin återvunna enighet skulle i fred och försvar slå vakt om det allmänna människovärdet och modigt värna brödragemenskapen i Norden. Hemma i sin kammare fortsatte han att brevledes och muntligen lägga tankarna till rätta hos en lång rad hjälpsökande från skilda orter och partiläger. Både kommunister och hitlerianer knackade ödmjukt på hans dörr. Särskilt upptagen var han av en troende svensk nazist, ung och ärlig, som träget hälsade på den tålmodige lyssnaren Hans Larsson. Den unge ivraren är i en svår belägenhet. Han skriver:

Det är något ohyggligt med en kultur som kör tomt, som bara idisslar andras erfarenheter och tankar. Det som rör sig i de unga levande människornas själar har intet, absolut intet, att göra med allt det själlösa rotandet i avlagda kläder, som nu är filosofers, teologers och estetikens levebröd vid våra universitet.

Han är ett med idén och kraften och omedveten om sina egna personliga känslor. Hans Larsson genmäler: »Vi har talat för mycket om ideella ting, när vi träffats,» och han råder brevskrivaren att i stället försöka få riktigt tag om de jordiska, de lägre plikterna.

Idealist var ju också Hitler på sitt vis. Efter hans tal på arbetarkongressen i Berlin 1933 känner sig svensken frälst, befriad. Hitler vill gemenskap! jublar han. Efter det påståendet kommer Hans Larsson omsider med följande erinran: »Blott ett ord om gemenskap. Det är för mig det högsta ordet, men betyder då samförståndsgemenskap. För Hitler är det (i nödfall) tvångsgemenskap. Raka motsatsen.»

GEMENSKAP

Den långvariga och märkliga brevväxlingen dokumenterar Hans Larssons beredvillighet att lyssna till nya tiders idéströmningar och till tankebesvärerna hos de unga. Ärliga frågor fick ärliga svar, och när dispyten upphörde, fortsatte bägge parterna att uttala sina tankar för varandra. Oron hos den frågvisse och hos svaranden stod i skarpt motsatsförhållande till varandra. Men var inte oron i grunden densamme hos bägge? En ringa återstod, skulle Hans Larsson troligen ha svarat, ett minimum tillräckligt stort för att förtroendet och gemenskapen skulle hålla.

*

1912 får Hans Larsson följande vykort:

Peking 18/IX 1912

Broder!

Jordelifvet kort och jordklotet icke håller så stort. Nu är jag i Kina på ett års expedition för att samla konstskatter. Stor renässans, absolut ett stycke världshistoria just i dessa dagar, då Kina vaknar. Du borde se orienten. Det ökar lufsinnehållet med icke så obetydliga värden. Yuanschi Kajs soldater blåsa signaler utanför mina fönster o revolutionen i full gång! Hej!

Vännen

Thorild Wulff.

Av brevsamlingen framgår, att Hans Larsson hade vänner och beundrare i alla väderstreck, även sådana med utländskt tungomål. Hans inflytande på samtidens kulturliv var betydande, dels direkt genom litteraturen och läraretjänsterna vid folkhögskola och universitet, dels indirekt på svensk undervisning som väckare och tröstare för lärare av alla grader, från småskolelärarinnan till universitetsprofessoren. Väckelsen fördjupades i det frivilliga folkbildningsarbetet, vari Hans Larsson från början var med som vägvisare och formgivare. Hans ivrige lärjunge Oscar Olsson, mannen med hövdingeskägget och Bokstugan, fullbordade ett ansenligt stycke av sin livsuppgift som kontaktman mellan Hans Larsson och svenska folket.

GEMENSKAP

Redan under studentåren i Lund verkade Oscar Olsson som aktiv godtemplare och lade sina ordenssyskon på hjärtat att inreda ett bokskåp på varje logelokal. Litteraturintresset hos bokläsarna stimulerade han genom att samla dem i grupper till mer eller mindre regelbundna sammankomster. Mitt bästa minne av »Skägget» har jag från Lund när han satt som medelpunkt i A-cirkeln. Hans var förtjänsten att studiecirkeln kom i gång, även om den ingalunda var den första i sitt slag, vilket felaktigt brukar uppgivas. En tändande gnista var också studiecirkelpappan under sina litteratúraftnar i Linköping, där jag återsåg honom 1914–1916 och med begärlighet lyssnade till hans bokreferat och analyser.

För Oscar Olsson var Hans Larsson den oförliknelige lärofadern. I *Bokstugans* årgångar bevaras en rad studier och meditationer av den blide lundafilosofen. Där var han en trofast medarbetare, tills han i ABF blev den högst värderade *Studiekamraten*. Hans Larsson och Oscar Olsson kände varandra ganska väl och bar på samma patos för böcker, studier och folkbildning. Men vilken åtskillnad i temperament och praktik! Eftersinnar jag olikheten dem emellan, hör jag Hans Larsson i ett helt annat sammanhang säga: »Man får skilja på en from mystiker och en riksdagsman.»

I de skickelsedigra novemberdagarna 1918, när spanska sjukan spökade och vapenvilan kom, får Hans Larsson ett angeläget brev ifrån Oscar Olsson i Stocksund. Brevskrivaren klagar över att *Bokstugan* går tillbaka. I nästa andedrag uttrycker han en from önskan att få ett seminarielektorat i Lund men räknar inte med att hans »speciella meriter värderas av styret i Stockholm» (Rydén–Bergqvist.) Hans egentliga ärende är emellertid ett annat: — Nu är rätta ögonblicket inne att störta monarkien och införa republiken i Sverige. Det är

väl inte alldeles utan betydelse rent kulturellt, att ett folk i sitt dagliga arbete släpar på en stel och skröplig gammal utstyrsel, som skulle vara ärevärdig i folkets panteon men blir löjlig och förargelseväckande eller ibland kännbart besvärlig i nutidens liv och arbete ... vår arbetareklass, som förklarar sig lojalt foga sig efter ett folkets majoritetsbeslut, nära nog fanatiskt republikansk i sina tänkesätt.

GEMENSKAP

Där krävdes ej bara socialdemokrater utan också representativa liberaler, får brevmottagen tydligt läsa. Det skulle vara dyrbart att veta, vad Hans Larsson svarade på denna antydan.

Om detta och annat som historiskt vore att bevara av Hans Larssons delaktighet i folkbildningsprocessen omkring Oscar Olsson och *Bokstugan*, väntade Algot Werin en värdefull artikel 1945 i *En bok om Hans Larsson*. Oscar Olsson avböjde, ty han ville skriva sin egen bok om mästaren. Två delar av det arbetet kom ut: *Hans Larsson Livsvägledaren i uppfostran och personlighetsbildning* 1949 och *Hans Larsson Den politiske tänkaren* 1951. Författaren avled 1950 och den tredje delen »Kulturfilosofen och humanisten» blev aldrig tryckt. Författaren refererar innehållet i några av Hans Larssons arbeten. Särskilt värdefull är andra delen, ty i den får läsaren ett stycke av verklighetsbakgrunden till vad filosofen tänkte i politiska ting.

Hemma hos Hans Larsson råkade jag någon gång min gamle trätobroder men kände knappt igen honom. Inomhus lät han politikern vika för den gode och frodige privatmannen, vurmaren teg och lärjungen visade en rörande hängivenhet för läraren. Men vid vårt avsked ute på Clementstorget kom trätan åter i gång. Nyss hemkommen ifrån en interparlamentarisk resa till U. S. A. hade han kofferten full med amerikanska hugskott, som han skulle spränga den svenska skolordningen i luften med. Det retade honom att jag en smula skämtade med något som han kallade för heligt. Med ordasätt från Ellen Keys *Lifslinjer* gick ateisten bl. a. till storms emot morgonbönerna i skolan. Med lika rätt kunde ju bolsjevikerna begära kommunism i skolan, sa han. När jag nekade att sluta mig till gudlöshetens profeter, skrek han med agitators röst över hela torget: Jag tror också på Gud, men på Spinozas Gud! Så lydde den dramatiska slutrepliken i vår sista dialog.

Några dagar senare besökte jag Hans Larsson och berättade om skilsmässan på torget. Att Oscar Olsson i fråga om morgonbönerna hade *sin* uppfattning ansåg jag lika riktigt som att jag hade *min*. Men vari låg egentligen hans teoretiska misstag?

– Analogien var felaktig, svarade Hans Larsson stilla.

GEMENSKAP

Människorna, som jag råkade i Hans Larssons sällskap, minns jag som ett brokigt galleri. Alla omslöts av en ring, som på ett sällsamt vis vidgades utåt. Hur förunderligt att samlingen omkring medelpunkten ibland kändes tryggare, när horisonten upplöstes! I ett liknande ögonblick var det väl som Geijer formulerade sin upplevelse så: »och människorna vände sig om och igenkände varandra som bröder.»

Med Geijersorden i tankarna avslutade Hans Larsson i september 1928 en av sina allra märkligaste essäer — Gemenskap — så här:

Märkvärdigast av allt blir i alla fall denna varelsernas likstämdhet. Må den bero på universell släktskap (mystikerns svar) eller på blodsförvantskap (biologiens svar), eller på tillvarons lagsystem (rationalismens svar) — det är den som givit oss något gemensamt i själsklangen och det är när vi höra detta vibrera som vi oemotståndligt förnimma den broderskänsla varom Geijer talar.

Induktion och intuition

Ett Hans Larsson-tema med variationer

Alf Nyman

I den alltså livliga diskussion om induktion och verifikation, som följt i »Wiener-kretsens» kölvatten, händer det esomoftast, att även intuitionsbegreppet bringas å bane — och att det därvid blir *detta* begrepp, som s. a. s. »får alla örfilarna». Man kan icke nog deklarerat sitt »Pathos der *distance*» gentemot det, icke nog svärja sig fri från det. Man gör korstecknet mot det redan på avstånd.

Även om en sådan inställning i viss mån kan betraktas som motiverad eller i varje fall begriplig med hänsyn till den kunskapsteoretiska svindel, som på sina håll bedrivits med detta åldriga begrepp, och den slippriga flertydigheten vid bruket av själva termen, så torde man i vissa fall ha gått till överdrifter i denna polemik. I själva verket behöver man saken bakom termen, även där man karskt förnekar den med läpparna. Där kommer att gapa en lucka i ens egen vetenskapsteori, om man icke i någon form, i något sammanhang eller under något täcknamn räknar med intuitionen som probat kunskapsinstans. — Därmed åsyftas då bl. a. den polemik, som från nypositivismens och den »logiska empirismens» sida riktats mot intuitionsbegreppet. Avsikten är också att här göra denna kritik, främst sådan den inom skandinavisk filosofi möter hos professor Bent Schultzer i Köpenhamn, till föremål för några allmänna betraktelser. Därvid ter det sig naturligt att

INDUKTION OCH INTUITION

sammanföra den danske tänkarens intuitionskritik med det intuitionsbegrepp, som inom svensk filosofi alltifrån 1892 framställts av Hans Larsson i en följd av skrifter. Hos honom är det sålunda fråga om ett helt empiriskt, a-metafysiskt begrepp, som ger vid handen, att den motsatsspänning, som vid första anblicken synes råda mellan de båda begreppsleden intuition och induktion — och som på många händer torde uppfattas som uttryck för en olöslig konflikt —, mycket väl medger en lösning, i samverkans och det ömsesidiga främjandets tecken. Men därutöver skall också denna danska kritik konfronteras med vissa inlägg från sådana tidigare forskares och vetenskapshistorikers sida som exempelvid William Whewells och Ernst Machs, andra och senare inlägg att förtiga.

1.

Som det skall visa sig, sammanhänger professor Schultzers avvisande hållning mot intuitionen, eller åtminstone mot *vissa* former av intuitionism, med misstron mot alla slags »stillatigande teoretiska förutsättningar» och »implications»: grundmotivet i hans stridbara lilla volym *Observation and Protocol Statement* från 1938 — liksom den hophör med de induktions- och verifikationskrav, som han har gemensamt med »Wiener-kretsen».

Denna sin granskning av intuitionens roll och forskningsvärde inleder Bent Schultzer i närmaste anslutning till det experimentella och mätande laboratoriearbetet. Det är att börja s. a. s. nedifrån, från det lägsta planet för intuitiv uppfattning: sådan denna gestaltar sig å den omedelbara varseblivningens nivå.

Frågan blir då att börja med denna: är det oss möjligt att »direkt», det vill säga intuitivt, skatta och bestämma en *distans*? Vilket värde kan tillerkännas vårt s. k. ögonmått, när det gäller att avgöra, om tvenne avstånd äro varandra lika eller eventuellt olika, eller ifall tvenne graderingar på en skala äro strängt ekvidistanta? Med de geometriskt-optiska synvillorna i vederbörigt minne och med allt, som i det sammanhanget har kommit i dagen rörande bl. a. indelningsvillorna liksom beträffande våra felbedömningar vid

INDUKTION OCH INTUITION

jämförelse mellan tomavstånd och objektivt lika stora genomlinjerade avstånd — för att härvid helt bortse från de ännu försätligare vinkelvillorna och de synförvändande Müller-Lyerska villorna —, så ter sig hans insinueranta fråga fullt befogad. Vår omedelbara fria skattning av små och stora avstånd i rummet är i varje fall allt annat än tillförlitlig. Och framför allt annat: vilken roll spela, reflekterat eller oreflekterat, vissa omdömen och slutsatser vid dylika, föregivet helt omedelbara eller »intuitiva» fastställanden?

För professor Schultzer ligger häri själva huvudfrågan. Med hänsyn till sådana befarade, förstuckt inspelande omdömesakter och slut förklarar han (a. a. sid. 54), att den s. k. direkta skattningen av avstånd sålunda synes vara en »tämlichen komplicerad affär», då vårt medvetande i betydande omfattning bearbetar det omedelbart givna (the mind largely elaborating what is immediately given). Men just detta förtäckta samarbete emellan observation och reflexion, mellan intuition och teoretisk bearbetning, medför ur metodologisk synpunkt sina bestämda vådor. Det skiljer sig också till sin nackdel och avsevärt från sådan registrering av iakttagelser, som de s. k. protokollsatserna inom naturvetenskapen stödja sig på. Alltjämt löper man nämligen fara att på denna s. k. intuitiva väg få insmusslade sådana »stillatigande förutsättningar», sådana »tacit theoretical presuppositions», som protokollsatserna avsågo att med all makt förebygga (jfr a. a. sid. 55). Med »ögonmåttet» och med den direkta avståndsskattningen är faran härför överhängande.

Så, alltså, redan på det lägsta, mest elementära planet för intuition (varseblivningsplanet), och då det gäller att utan instrumentella hjälpmedel bestämma längden av en godtycklig distans i rummet.

Men risken för dylik okontrollerad teoretiskt inblandning växer ytterligare, framhåller Schultzer, så snart det icke blott gäller att oförmedlat skatta ett visst avstånd, utan att likaledes oförmedlat och intuitivt skatta ett *flertal* sådana. Den växer än vidare, då vi ha att uttala oss om — ej enbart distanser och andra geometriska bestämningar i rummet — utan därutöver om vissa strukturella egenskaper (structural properties) hos det iakttagna; ja, att i *en* enda vy sammangripa så många drag och sidor, så många enskild-

INDUKTION OCH INTUITION

heter hos ett givet declarandum som möjligt. Ty detta sätt att globalt observera är just, vad man gemenligen inlägger i termen intuition (Schultzer: is usually called intuition; a, a. sid. 55).

Däri har författaren, från *en* sida sett, fullkomligt rätt. Ty det syntetiska draget: »komprehensionen» i bemärkelsen att i samtidig överblick mäktat hålla fast en större mängd led och relationer, framhåves av de flesta tänkare, som ha behandlat intuitionsfrågan, alltifrån Spinoza, i *scientia intuitiva*-läran, fram till Kant, Schelling och James Mark Baldwin. Inom svensk filosofi har samma drag starkt betonats av Hans Larsson, vilken lägger särskild vikt vid »agiliteten» hos de intuitiva tillstånden: vid den *snabbhet*, varmed de olika leden genomslås för att så behållas samlade, i en simultan vy (jfr hans klassiska arbete *Poesiens logik*, respektive den franska parallelltexten i *La Logique de la Poésie*, Bibliothèque Scandinave, Collection de traductions d'auteurs scandinaves, I, Éditions Ernst Leroux, Paris 1919).

Men just detta syntetiska drag, och aktiviteten hos det intuitivt stegrade medvetandet, är det, som gör professor Schultzer betänksam mot det. Den bearbetning i syntetiserande riktning, som observationsmaterialet därvid undergår, undandraget sig, befärrar han, ett närmare bedömande. Man vet varken, vari den egentligen består, eller hur omfattande den kan vara (sid. 56). På dessa grunder bryter han också staven över intuitionen och det intuitiva arbetet, för så vitt det gäller vetenskapen. »Betraktad som en källa för kunskap» skriver han, »är därför intuition i yttersta grad tvivelaktig» (extremely doubtful). I varje fall är den en grumlig källa att ösa insikter ur. I vissa avseenden jämföras den med Husserls och de tyska fenomenologernas »Wesensanschauung» (eller »Wesensschauung»), vilken gör anspråk på att gripa »väsendet», det tidlöst gemensamma i de växlande företeelserna. I alla händelser finner den danske kritikern det uttrycksfullt, att, som orden (sid. 56) falla, »resultatet av intuitiv observation sällan formuleras i singulära satser, utan oftast i generella satser (in general propositions)» — termerna »singulär» och »generell» därvid tagna i »Wiener-kretsens», från den klassiska logikens språkbruk avvikande bemärkelse. Enbart detta, att det intuitivt sedda (eller insedda) merendels utsäges i *allmänsatser*, måste i

hans ögon utgöra ett svaghetstecken hos det, framför allt ur verifikations-synpunkt. Allmänsatser kunna nämligen endast verifieras medelst »protokollsatser» (by means of protocol statements, sid. 67), d. v. s. för så vitt ur dessa allmänsatser och allmänpåståenden *andra*, mer speciella satser och påståenden kunna härledas, vilka så vid konfronterning med iakttagelse och experiment visa sig hålla stånd (eller bekräftas av på dessa iakttagelser eller experiment fotade nya »protokollsatser»). Detta utgör själva ryggraden i Bent Schultzers vetenskapslära; dess från »Wiener-kretsen», och speciellt från Carnap och Neurath övertagna, bärande tankegång. — Och nu skall det visa sig, förutsäger denne författare, att därest jag verkligen bjuder till att upplösa det intuitivt sedda i dylika »singulära», protokollmässiga satser, så skall jag mycket snart komma till korta. Intuitionen visar sig innehålla en så betydande mångfald av otillräckligt isärhållna led, detaljer och drag, att jag varken kan uttömma dem eller säkert skilja ut dem från varandra, ännu mindre spjälka i sär dem i »singulära», skarpt avgränsade *hic-et-nunc*-satser. Men därmed är också utsagt, att de »generella» påståenden, vartill den intuitiva akten leder, undandraga sig verifikationens eldprov. Ur vetenskaplig synpunkt blir det också detta, som faller dem; allt enligt professor Schultzer.

Onekligen är detta ett kärvt tal, åtminstone i deras öron, som i den intuitiva kunskapen ha sett den högsta och säkraste kunskapsarten — allt i enlighet med satsen: *ἡ θεωρία τὸ ἥδιστον καὶ ἄριστον*. Ty i den danske metodologens rangskala hamnar den i själva verket *nedanför* de »singulära», orts- och tidsbundna satserna och de iakttagelser, varpå dessa bygga. Det är fråga värt, om han över huvud räknar den som »kunskap». Bedömd enligt »den singulära giltighetens princip», sådan denna blir med stor polemisk pompa uppställd i hans konkurrensavhandling från 1939 men i underförstådd måtto ligger till grund redan för framställningen i *Observation and Protocol Statement*, blir den det icke. »Overifierbar kunskap» måste för honom innebära en *contradictio in terminis*, varken mer eller mindre. Den är ett »järn av trä» eller, med Lichtenbergs lilla illfundighet, ett »nyckelhål av silver»; ett oting, alltså.

INDUKTION OCH INTUITION

2.

Nu må man emellertid undra, om icke den danske kritikern rätt mycket misskänner såväl intuitionens karakteristiska verksamhetsfält som vad som verkligen kräves för en fullödig, vetenskapligt presentabel intuition. Här-om må fråga min Hans Larsson-essä från 1915 (publicerad i *Ord och Bild*, omtryckt i *Nutidstänkande*, 1927, sid. 30 ff.) anföras en passus, vari just förbetingelserna för det intuitiva arbetet, sådant Hans Larsson fattar det, bli i anknytning till ett personligt vittnesbörd av Wellington särskilt framhållna.

Här frågar man sig kanske med någon bestörtning: vad har då *Wellington*, strategen och statsmannen, segren vid Salamanca och Vittoria, 1:e hertig av Wellington, med intuitionsproblemet att göra? *Quid Saulus inter prophetas?*

Det är tryggast att låta hertigen själv besvara den frågan. Och det sker i följande vändningar:

Det är en märkvärdig sak, som man ibland erfar; när ni håller på att betrakta en fråga, kommer plötsligen en hel följd av tankar för er som i en blix: ni ser det alltsammans, men det tar er kanske ett par timmar att sätta på papperet allt som i ett ögonblick gick genom er själ. Sakens alla sidor, alla de olika delarnas inbördes förhållanden, alla konsekvenserna har ni inför er.

Detta är Wellingtons anteckning. I min *Ord och Bild*-essä kommenteras den med följande påpekanden:

En framställning av den larssonska intuitionsläran kan med utbyte anknytas till detta dokument av en som, oberörd av teorierna i ämnet, haft den påtagligaste erfarenhet av själva *saken*. Det ger i själva verket en idealisk beskrivning av intuitionsförloppet. Intet väsentligt karakteristikum torde saknas: det ögonblickliga och blixlika i dess uppträdande; föreställningsmångfalden i motsats till det diskursiva tankearbetets relativa föreställningsarmod; syntesen — i motsats till diskursionens sönderplockande och analyserande verksamhet; snabbheten, agiliteten, det obehindrade oscillerandet mellan föreställningslederna, ur vilken synpunkt intuitionen också

INDUKTION OCH INTUITION

kan tolkas som en hastigare diskursion — ett successionens övervinnande av sig själv fram mot samtidighet — och slutligen som följd härav ett skådande ut över denna helhetsvy, denna omkrets, som tanken med ett lyckligt grepp håller samman.

Ur denna Wellington-anteckning ha därmed hämtats fram en rad motsvarigheter till de olika moment i den intuitiva akten, vid vilka Hans Larsson i sin intuitionslära lägger vikt.

Anteckningen är emellertid därmed ingalunda uttömd. Ty om den fortsätter min text, att

även om de närmare förbetingelserna för denna stegring av tankepotentialen ... erhåller man en vink. Den kommer icke i oträngt mål. I regel måste man först ha suttit fast för någon fråga, haft ett problem att hugga sig väg genom. »När ni håller på att betrakta ...» Då händer det. Då brister plötsligt som ett fönster i klippväggen och ni blickar ut över sammanhanget som över en klar, oanad havsyta. Men man kan icke kommendera intuitionen på sig; man kan endast jämma vägen för den.

Invävda i texten följa så tvenne Hans Larsson-citat. Det första utsäger: »Ju mera utrett det material, som intuitionen har att arbeta med, desto lättare blir dess arbete.» Och det andra kommer med stegringen: »Det material, som intuitionen har att operera med, kan aldrig bli för mycket utrett.» Därmed erkännes analysens betydelse och pekar Hans Larsson på vad som kunde kallas det intuitiva undrets ofta mödofyllda, prosaiska förhistoria.

Med ett par exempel söker min essä i fortsättningen belysa dessa intuitionens förutsättningar och det vetenskapliga grovarbete, som härvid först måste vara undangjort. De förbigås här till förmån för ett par uppsummerande punkter mot slutet av exemplifikationen. I dem heter det: »Intuitionens högvalv bygges endast med fakta, vartill man då också får räkna de finare, svårskönjdare verkligheter, som för Bismarck gingo under namn av imponderabilier. Men» — inskärpes det och nu med en tvärvändning från forskningsmaterialet till forskarkapaciteten — »alla dessa block av vägda och ovägda storheter båta föga, om där icke finnes den energi i syntesen,

INDUKTION OCH INTUITION

som i *ett* grepp lyfter det hela på sin nacke, håller tankevalvet stilla över sitt huvud.» Återknyttande vid ett yttrande i den larssonska programskriften från 1892, tillfogar texten, att intuitionen för denne tänkare alltid betecknar ett sådant andligt lyftprov, »ögonblicken för vår största spänstighet, den allra högsta stegringen av vår tankekraft, en överspänning i själva verket av denna, som icke kan vara annat än momentan.» (Hans Larsson-citat; jfr hans skrift *Intuition. Några ord om diktning och vetenskap*, 4:e uppl., Stockholm 1920, sid. 59.; jfr vidare min bok *Nutidstänkande. Studier och utkast*, Lund 1927, sid. 31, och framför allt min skrift *Problem och problemlösningar inom filosofien*, Stockholm 1945, sid. 79–82).

3.

Vad det från Hans Larsson och min *Ord och Bild*-essä anförda har till uppgift att här gentemot Bent Schultz peka på, är först och främst det *förarbetet*, den ofta intensiva och långvariga frottering med ett stort, svårbemästrat erfarenhetsstoff, som intuitionen, ställd i vetenskapens tjänst, oundgängligen kräver för sina uppdagelser: en sida av saken, som icke tillräckligt och egentligen icke alls har beaktats av Bent Schultz.

Härmed sammanhänger — för det andra — också frågan om intuitionens karakteristiska plats och insatser i forskningsarbetet. Dessa senare hophöra sålunda framför allt med induktionsfasen, d. v. s. med hypotesdanningens och teoribildningens fas — med *ὁδὸς ἄνω* och uppstigandet från observationsplanet till generalisationsplanet; däremot ha de avsevärt mindre eller knappast något alls med verifikationsfasen, *ὁδὸς κάτω* eller den hypotetiska deduktionens och erfarenhetskonfrontationens fas, att skaffa; med själva slutstadiet, alltså, i det vetenskapliga arbetet. Att med professor Schultz söka intuitionens betydelse *där*, är att leta på orätt ställe.

I någon mån förklarar detta antagligen också den väsentligen avvisande hållning, som den danske kritikern kommit att intaga till intuitionen som vetenskapligt fortkomstmedel. Därtill medverkar vidare hans tämligen snävt traditionella tolkning av hypotes- och teoribildningen som väsentli-

INDUKTION OCH INTUITION

gen (eller uteslutande?) en den metodiskt, för att icke säga mekaniskt fortskridande induktionens sak. Men just här är det intuitionen, som i kraft av sin simultana överblick kan uppspana eventuellt dolda sammanhang mellan elementen, leden, avläsningsvärdena, »protokollsatserna»; som kan göra detta icke minst tack vare det underlag av procenttal, medeltal, mediana, determinanter och korrelationskoefficienter mellan skilda serier av mätningstal, vari den statistiska hyfsningen av »råvärdena» gemenligen resulterar. Och just därför att den intuitiva akten förmår i *en* vy, i *ett* tankefält sammanhålla ett större antal verklighetsled, än vår sedvanliga diskursivt-analytiska uppfattning mäktar, — och därtill i det statistiska tabell- och kurvamaterialet får dem framlagda i matematiskt skirad och förtätad måtto — blir den i stånd att på ett helt annat och säkrare sätt finna likheter och uppvisa avhängighetsförhållanden leden emellan; samband och samförändringar, som *måste* undgå en mera kringskuret uppstyckande, diskursivt arbetande uppmärksamhet.

I och för sig är det heller intet trolleri, att den som ser och lyckas sammanhålla mycket, i ett blickfält eller i ett tankefält, även ser *mer* (och annat) än den blick och den tanke, som endast förmår sammangripa ett ganska begränsat antal led, under borttappande av de utanför-fallande. Däri ligger så till vida ingen »mystik» och heller ingen »Wesensschauung», i en Husserls eller en Max Schellers mening. Lika litet är det fråga om en sådan djupdykning i »la durée», i »les données immédiates de la conscience», som Bergsons filosofi avkräver oss. Varpå det ankommer, är endast ett högre mått av kringsynthet och empiri; av »largeur d'esprit», med fransk fraseologi. Man torde därför rent av våga förmoda, att det hopbragta induktiva materialets och de därifrån vunna »protokollsatsernas» största betydelse ligger — icke däri, att de bana väg till de formallogiskt alltid lika ogiltiga slutet från Några till Alla, eller från Många till Alla —, utan att den snarare bör sökas i den omständigheten, att de *tillhandahålla forskaren ett vidgat operationsfält för intuitiv överblick*, med de möjligheter för upptäckt av nya strukturella och kausala sammanhang, som däri kunna innebäras. »Protokollsatserna» lägga s. a. s. upp kortleken för den vetenskapliga patienten. Den matematiskt-

INDUKTION OCH INTUITION

statistiska bearbetningen ordnar upp den, grupperar om korten efter färger och valörer och lägger dem därmed till rätta för den intuitiva syntesen. I alla forskningslägen, där det icke enbart är fråga om att från ett större antal jämförelsevis homogena fall (låt säga M_1x , M_2x , M_3x ... o. s. v.) eller att från en följd av rena upprepningar av fenomenet Mx »inducera» satsen, att M alltid och allestädes skall förete egenskapen x , utan där det gäller att ur ett antal kvalitativt *mindre* homogena instanser utvinna strukturella och kausala sammanhang och uppställa *förklarande* hypoteser, där synes intuitionens medverkan oundgänglig. Åtskilligt, som går under namn av induktivt vunnet vetande inom forskningen, torde på antytt sätt ha intuitionen med dess »agilitet» och sammanhangsåskådning att tacka för sin tillkomst; i varje fall torde intuitiva akter ha spelat in som heuristiska moment. Till och med en sådan vetenskapsteoretiker som Rudolf Carnap medger i en avhandling från 1931, att förhållandet mellan »protokollsatserna» och system- eller allmänsatserna är »mera invecklat», än den gängse induktionsteorien antager, liksom att en s. k. naturlag eller en hypotes icke kan »i sträng mening» härledas ur någon *ändlig* mängd »singulära» satser. Detta är visserligen ärligt sagt, ehuru i sak dessvärre föga upplysande. Ty vad man då framför allt hade önskat besked om, vore i vilket eller vilka avseenden förhållandet mellan »protokollsatser» och allmänsatser befunnes *mera* invecklat än gemenligen förutsättes, och huru dessa senare, eftersom »sträng» härledning skall vara utesluten, i *så* fall komma till stånd. Här företer Carnaps teori en lucka.

Nogav — och vilken intuitionens roll vid de s. k. induktiva sluten än i övrigt må vara: i alla händelser är det tydligt, att den närmast hör samman med *ὁδοῦ ἀνω*-fasen, med den uppåstigande, generaliserande skänkeln av forskningsprocessen, mindre däremot med den hypotetiska deduktionens nedåtböjande skänkel; den som återför oss till observationens och »protokollsatsernas» plan; *ὁδοῦ κάτω*-fasen eller verifikationsfasen. Som man torde erinra sig, var det också ur verifikationens speciella synpunkter, som Bent Schultzer *förkastade* intuitionen och dess arbete. Eller som man i annat sammanhang (a. a. sid. 57), och då något mildare uttryckt, inhämtar:

INDUKTION OCH INTUITION

dess betydelse »as a scientific means of verification is not great.» Ty där — i verifikationsstadiet — äga endast protokollförda, »singulära» satser att föra någon talan. I den punkten står den danske metodologen orubblig på »Wienerkretsens» ursprungliga bastioner.

4.

Emellertid fränkännes därmed icke intuitionen *varje* värde, i synnerhet icke som ledstjärna i vårt dagliga triviala liv och i frågor rörande handel ochandel. I ett senare sammanhang (a. a. sid. 133 f.) gör Schultz ett nytt medgivande. Där värjer han sig mot den beskyllningen, att han skulle påstå, att intuitionen vore »överflödigt och gagnlös inom de exakta vetenskaperna.» Nej, icke så. Ty intuitionen är där »a guide to the *talented* observer, whose ideas open up new pathways in research» (sid. 134; kursiverat här). Då blir frågan blott den, vad författaren här inlägger i epitetet »*talented* observer», och om inte det, som skiljer en sådan från hans mindre talangfulla yrkesbroder, är just och allenast — förmågan av intuitiv överblick och sammanhållning; att se mera i vad som är att se; skönja strukturer i det, vari hans mer diskursivt arbetande, »fragmentariskt fixerande» kollega blott ser en amorf anhopning eller lös följd av diskreta led; att inställa det sålunda sedda i övergripande komparativa och explikativa sammanhang o. s. v. Men förhåller det sig så, och är detta innebörden av epitetet »talangfull», tillagt en forskare eller »observer», så tillerkännes *eo ipso* intuitionen en betydelsefull roll i det induktiva stadiet av forskningsarbetet såväl som i generalisationsstadiet; om nu dessa två annars kunna tänkas söndrade ifrån varandra, något som med styrka har bestritts av bl. a. Karl Popper.

Hur än härmed må förhålla sig, och *vari* intuitionens ledarskap, dess roll av »guide to the talented observer» än annars skall tänkas bestå, så blir enligt Bent Schultz den avgörande skillnaden mellan naturforskarens och den humanistiske forskarens sätt att betjäna sig av den i alla händelser den, att den »exakte» forskaren, till åtskillnad från den »inexakte», aldrig bjuder till att verifiera sina teorier medelst intuition. (Engelsk text: that the exact

INDUKTION OCH INTUITION

investigator, unlike the inexact, never tries to verify his theories by intuition; a. a. sid. 134). Underförstått skulle alltså i detta sista kulturforskarens och humanistens skötesynd ligga, och brottet mot den goda metoden: de, liksom alla övriga »inexakta» forskare, tillåta sig att verifiera under åberopande allenast av intuitionen!

I en punkt kan man oreserverat biträda denne författares teser gentemot intuitionen, och det är i den, att intuitivt vunna satser, för att aktas som giltiga, måste *verifieras* — de, såväl som alla övriga vetenskapligt presentabla satser. En intuitionist som Hans Larsson har heller icke tänkt sig något annat. Annars kunna de på sin höjd gälla som mer eller mindre fascinerande, till intet förbindande hugskott eller som rent personliga bekännelser och förtroenden. — Men bortsett från intuitionens självfallna otjänlighet som fristående verifikationsinstrument, och bortsett desslikes från det befogade eller obefogade i beskyllningen emot den humanistiska forskningen att åberopa intuitionen i bevisningssyfte, så synes det antagligt att, såsom redan antytts och strax närmare skall avhandlas, den intuitiva sammanhangsaskådningen har sin största vetenskapliga betydelse som slagruta och språngbräde för hypotesbildning, men därmed också som förutsättning för problemlösning. — Att den därjämte har en roll, och en ledande sådan, inom diktning och konst, är en annan sida av saken, som här blott må bringas i erinring utan att närmare beröras. I det ämnet har Hans Larsson f. ö. sagt det mesta, som därom vore att säga. (Jfr böckerna *Intuition*, *Poesiens logik*, *Intuitionsproblemet* och den posthuma boken *Postscriptum*, 1944, sid 157–202). Och att intuitionen än ytterligare spelar in i handlingslivet, motverkande motivationsfältets snävhet och korrigerande de försåtliga missvisningar, som Hans Larsson har betecknat som »motivens perspektivitet», är välbekant för läsarna av hans klassiska verk *Platon och vår tid* (kapitlet om dialogen *Protagoras*).

Emellertid förtjänar en annan omständighet att så mycket mer i detta sammanhang uppmärksammas.

Omständigheten är denna:

INDUKTION OCH INTUITION

Förhåller det sig i ljuset av de exakta vetenskapernas historia verkligen och i allo så, att våra universella och »generella» satser (»grundlagar» såväl som hypotesbildningar på lägre nivå) framspringa fullfjädrade ur mer eller mindre omfattande induktioner? Eller visa de sig icke ibland, och ofta nog, vara utslag av djärva antecipationer, intuitiva fynd och teoretiska uppfinningar, under stundom t. o. m. med en viss paradoxal anstrykning? Hur förhåller det sig i själva verket med detta mångomtalade »uppstigande» från observationsplanet till generalisationsplanet, från »protokollsatsernas» till allmänsatsernas nivå? Och alldeles särskilt, om man härvid, som synes oundvikligt, delar Carnaps (ovan sid. 77 antydda) uppfattning, att en naturlag eller hypotes icke kan »i sträng mening» härledas ur någon ändlig mängd »singulära» satser —? Genom vilka mått och steg, för att icke säga: genom vilka tankens frivola språng *vinns* då dessa »generella» satser, som uppbygga vår vetenskap och utgöra vår kulturs och tekniks stolthet?

Frågan är sannerligen icke från igår, och den har haft sina öden långt före »Wiener-kretsens» inlägg.

Klassiskt är i viss mån William Whewells utlåtande i ämnet, i hans verk *The Philosophy of the inductive sciences* (bd II, sid. 92). Där tecknar den engelske mineralogen och vetenskapshistorikern forskningsprocessen i dess uppåtgående och nedåtgående båda skänklar och i dess induktiva såväl som dess deduktiva fas, och han gör detta i huvuddragen på numera gängse sätt. Men därjämte betonar han vissa egendomligheter i själva induktionsförloppet, som helt synas ha undgått Bent Schultzer och, med honom, den stora åsiktsfalang, som en nyare naturfilosof som Eduard May något vanvärdigt benämner »den banala induktionismen».

Whewell uttalar sig på följande sätt:

The doctrine which is the hypothesis of the deductive reasoning, is the inference of the inductive process ... But still there is a great difference in the character of their movements. Deduction descends steadily and methodically, step by step: Induction mounts by a leap which is out of the reach of method. She bounds to the top of the stair at once; and then it is the busi-

INDUKTION OCH INTUITION

ness of Deduction, by trying each step in order, to establish the solidity of her companions footing.»¹

Nuväl. Den som intresserar sig för den rums- och rörelsemetaforik, varmed klassisk logik mer eller mindre ofrivilligt försinnligar sin bevisningsteknik, har här ett fyndställe. Liknelsen om trappan (the stair) och trappstegen är i detta avseende uttrycksfull. Den iscensätter endast på ett mer konkret sätt de rumsanvisningar, som skönjas redan i de latinska standardtermerna *inductio* och *deductio*. Detta parentetiskt. Det viktiga är emellertid i detta sammanhang något alldeles annat. Ty det av Whewell härmed skildrade förloppet: att tillryggalägga »vägen uppåt» i ett »språng», respektive »taga trappan i ett enda kliv», är förvisso något djärvare och betydligt äventyrligare än att, hopande fall på fall, från ett större antal »protokollsatter» ($P_1 - P_2 - P_3 \dots P_n$) generalisera sig fram till en sats av allmän räckvidd. — Att båda tillvägagångssätten förekomma, är säkert och här förut påpekat (jfr ovan sid. 75). Men Whewells förtjänst är att gentemot det tidigare, alltför ensidigt beaktade, långsamt fortskridande diskursiva induktionsarbetet ha upprepat och energiskt riktat uppmärksamheten på vad man kunde kalla inventionen eller den *rapida* induktionen — därest den aristoteliska beteckningen »induktion» (*ἐπαγωγή*) i det senare fallet verkligen är på sin plats. Därom har f. ö. ingen mindre än Wien-fysikern och vetenskapshistorikern Ernst Mach uttalat vissa vägande tvivel. Kommenterande (i *Erkenntnis und Irrtum*, 3:e uppl. 1917, sid. 318 f.) en rad egna forskningshistoriska exempel och anknyttande även till Whewells nyss återgivna uttalande anmärker Mach:

Av allt det avhandlade framgår, att den psykiska operation, varigenom nya insikter vinnas, (och) som i regel betecknas med det olämpliga namnet »induktion», icke är en enkel, utan en rätt komplicerad process. Framför allt är denna process ingen logisk (sådan), om än logiska processer kunna vara inkopplade som mellanled och hjälpled. *Abstraktion* och *fantasierksamhet* till-

1 I det till *Novum Organon Renovatum* omdöpta verket (3rd ed., London 1858) återfinnes det här ovan anförda textstället sid. 114.

INDUKTION OCH INTUITION

kommer huvudarbetet vid uppdragandet av nya kunskaper. Genom den av Whewell själv framhållna omständigheten, att härvidlag metoder föga för-
må åstadkomma, blir också det *mysteriösa* förståeligt, vilket enligt Whewells
påpekande vidlåder s. k. »induktiva» fynd.

Under vändningar, som osökt föra tankarna till det larssonska intuitions-
begreppet men även erinra om Wellingtons ovan (sid. 73) återgivna anteck-
ning, tillägger Mach preciserande:

Forskaren söker efter en klagörande tanke. Att börja med känner han vis-
serligen varken denna eller den väg, varpå den säkert står att finna. Har
emellertid målet eller vägen till det uppenbarat sig för honom, då är han
själv till en början så överraskad av sitt fynd som en person, som vilse i sko-
gen (och) plötsligen trädande fram ur snåren vinner en fri utsikt och ser allt
klart framför sig. Först när huvudsaken är funnen, kan metoden, ordnande
och filande, gripa in.

Men ej nog härmed. Ty alldeles som för att det icke skulle kunna råda det
ringaste tvivel om varpå han syftar, och därjämte — om än mera oavsiktligt
— framhållande det *fö*arbete, som synes vara ett av grundvillkoren för den
intuitivt fullödiga akten, liksom för »språnget i trappan», med Whewells
bild, anmärker Mach ytterligare i ämnet:

»För man, ledd av intresset för sakernas sammanhang, uppmärksamhetens
blickpunkt flerfaldiga gånger fram över dessa fakticiteter (Tatsachen), vare
sig nu att dessa föreligga i sinnlig mätto eller fixerade enbart i föreställning-
en, eller [att] de äro varierade och kombinerade i kraft av tankeexperimen-
tet» —: häri innebäras då hänsyftningarna på själva *fö*arbetet för intuition-
en! — ja, »så skådar man kanske i ett lyckligt ögonblick den främjande,
förenklande tanken. Det är allt, vad man allmänt kan säga» (1. c.).

För att emellertid ytterligare belysa intuitionens roll vid det induktiva ar-
betet, må även från den experimentella medicinens område dessa båda
auktoritativa uttalanden föreläggas:

1) »Il n'y a pas de règles à donner pour faire naître dans le cerveau à propos
d'une observation donnée une idée juste et féconde qui soit pour l'expéri-

INDUKTION OCH INTUITION

mentateur une sorte d'anticipation intuitive de l'esprit vers une recherche heureuse ... C'est un sentiment particulier, un *quid proprium* qui constitue l'originalité l'invention ou le génie de chacun»; — samt vidare i samma ämne:

2) »Si les faits donnaient nécessairement naissance aux idées, chaque fait nouveau devrait engendrer un[e] idée nouvelle. Cela a lieu, il est vrai, le plus souvent ... Mais il est aussi des faits qui ne disent rien à l'esprit du plus grand nombre, tandis qu'ils sont lumineux pour d'autres. Il arrive même qu'un fait ou une observation reste très-longtemps devant les yeux d'un savant sans lui rien inspirer; puis tout à coup vient un trait de lumière, et l'esprit interprète le même fait tout autrement qu'auparavant et lui trouve des rapports tout nouveaux. L'idée neuve apparaît alors avec la rapidité de l'éclair comme une sorte de révélation subite; ce qui prouve bien que dans ce cas la découverte réside dans un sentiment des choses qui est non-seulement personnel, mais qui est même relatif à l'état actuel dans lequel se trouve l'esprit.»

De båda textställena återfinnas hos Claude Bernard, i hans berömda arbete *Introduction à l'étude de la Médecine expérimentale*» (Paris 1865, sid. 59 f.). De tala för sig själva, på samma gång som de peka i samma riktning, skildra samma erfarenhet som de här förut återgivna uttalandena. Detsamma gör — i fetstil — rubriken över det kapitelavsnitt, vari de förekomma. Kort och konstatrande lyder den (a. a. sid. 57): »L'intuition ou le sentiment engendre l'idée expérimentale.»

Låt oss nu draga kvadratroten ur det sagda. Då erhålles följande facit: *Abstraktion; fantasiverksamhet; intuitiv antecipation; skådande; förenkling*; — det ena i, med och under det andra: detta visar sig följaktligen enligt Mach som enligt Bernard vara, vad som i en laboratorie- eller skrivbordssituation från en »ändlig» mängd »singulära» satser (protokollsatser), vunna å observationsplanet, leder upp till generalisationsplanet. Det är också akter av *dylikt* slag, som göra det möjligt för en forskare att, med William Whewells pittoreska ord, »bound to the top of the stair, at once» (jfr ovan, sid. 80). Och samma uppfattning möter man, punkt för punkt, hos en experimen-

INDUKTION OCH INTUITION

talfysiker och kvantteoretiker som Max Planck i skriften *Physikalische Gesetzlichkeit im Lichte neuerer Forschung (Vortrag gehalten am 14. Februar 1926 in den akademischen Kursen von Düsseldorf. — Leipzig 1926, speciellt sid. 7 och 16).*

6.

Hur bjärt en sådan tolkning som den här ovan antyddas än strider emot en utbredd, äldre uppfattning, delad ej minst av professor Schultzer i skriften *Observation and Protocol Statement*, så står den likvisst numera ej utan sina insiktsfulla företrädare, även utanför experimentalfysikens trängre område. Den återfinnes sålunda bl. a. hos en biolog och filosof som Hans Driesch, när denne (i sin *Wirklichkeitslehre*, 2. Aufl. 1922, sid. 24 ff.) talar om en form av induktion, som väsentligen har karaktären av »denkhaftes Erfindung». Den står likaledes i förgrunden hos en geometer och giltighetsteoretiker som Hugo Dingler, då denne — tidigast i arbetet *Grundlagen der angewandten Geometrie* (Leipzig 1911) och senare i alla sina verk — inför »realisationen» (die Realisierung) såsom en induktionen i gängse mening motsatt tankeprocess; ett förfarande, varvid man *först* tillskapar ett »tankschema» (ett s. k. rent fall, en »idealisation») och *sedan* »söker realiteter, som passa till detta schema» (jfr hans arbete *Der Zusammenbruch der Wissenschaft*, München 1926, sid. 53; jfr vidare sid. 182, 193 m. fl. st.), Genom att på detta sätt i inbillningen timra samman vissa »tom-former», »modeller», »rena» eller »ideala fall» ha enligt Dingler i alla händelser sådana »grundlagar» som den galileiska fall-lagen, tröghetslagen (*lex inertiae*) och Newtons gravitationslag först blivit koncipierade. Under avskiljande av vissa, numera *just i kraft av dem* som »störande omständigheter» uppfattade *rest*fenomen (t. ex. av luftmotståndet och friktionen vid en stål kulas rullning över sluttande planet o. s. v.) ha dessa samma »modeller» och »rena fall» därefter blivit s. a. s. framgrävda — »exhaurerade» — ur de faktiska, osovrade, i *erfarenheten* givna rörelseföreteelserna. Eller, som återigen Eduard May (i en uppsats »Induktion und Exhaustion» i tidskriften *Methodos*, Milano, 1949, sid. 140)

frambär saken: »Es handelt sich hier in der Tat um ein *Erfinden*, nicht um ein Finden oder Entdecken. Das Denken *erfindet* die Idée der Inertialbewegung, der allgemeinen Gravitation usw., und es prüft erst hinterher, ob seine Erfindung sich an den Beobachtungsdaten bewährt. Es kann dann auch, *wenn* die Prüfung positiv ausgefallen ist, seine Erfindung selbstverständlich so aufzäumen, *als ob* sie aus den Beobachtungsdaten »erschlossen« worden sei ...» Men, tillfogar samme författare (a. a. sid. 141), denna efterhandskonstruktion motsvarar på intet sätt den ursprungliga konceptionen, »von der vielmehr gesagt werden muss, dass sie gerade im Falle der Grundgesetze ganz offensichtlich *entgegen* den aufdringlichsten Beobachtungsdaten erfolgte.» Så t. ex. ej minst i fråga om tröghetslagen. Ty, som May, här citerande Eugen Dühring, inskräper: den sidan av denna »lag», enligt vilken ett åt sig själv överlämnat rörelsetillstånd fortfar *in infinitum* både med hänsyn till riktning och hastighet, »ist sowenig ein selbstverständliches Axiom, dass sie vielmehr allen gewohnheitsmässigen Vorstellungen zuwiderläuft.» Närmast företer den en starkt paradoxal anstrykning.

Man biträder gärna detta. Ty vill man vara fullt ärlig och håller man sig strängt till den erfarenhet, som »för ögonen är» — och det skall man ju enligt positivismen och den ultrafenomenalistiska sidoform av denna, som Bent Schultzers arbete företräder —, så måste man medge, att skolastikernas gamla »tröghetsprincip»: deras bekanta *inclinatio ad quietem*, ofantligt mycket bättre täcker denna erfarenhet; och för dess riktighet kunde uppställas hur många »protokollsatser» som helst. Ingen har någonsin sett och ingen torde någonsin komma att se en *ren* inertialrörelse; en rörelse, alltså, som opåverkad av alla hindrande eller avlänkande krafter, *per definitionem* med oförändrad riktning och hastighet förlöper i det oändliga. Vid sådant förhållande kan tröghetsprincipen självfallet ej heller vara *uppställd* på vedertaget induktiv väg och, i likhet med den, ej heller ett antal andra kardinalprinciper, inom såväl som utom ramen av klassisk mekanik. Snarast ville man härvid tala om *ett dristigt överskridande av iakttagelsens data i förenklande*, »renodlande», *idealiserande och just därmed, modell-skapande riktning*. Varken

INDUKTION OCH INTUITION

sakligt eller historiskt synas i varje fall generella satser av tröghetslagens och gravitationslagens typ ha tillkommit på den väg, Bent Schultzer, i »Wiener-kretsens» efterföljd, utstakar som den enda legitima; d. v. s. enligt förloppsschemat: från en försvarlig bunt »protokollsatser», *via* vissa därur inducerade allmänsatser, och från dessa över till nya »protokollsatser», vilka senare med hjälp av en eller annan tidigare verifierad mer *speciell*, »systemsats» ha hypotetiskt härletts från någon av dessa förut inducerade allmänsatser. Fasthellre synes gången här ha varit denna: från de i iakttagelsen givna företeelserna, men i *partiell strid* med dessa, *via* vissa tankemässigt uppfunna, förenklade, idealiserade, »renodlade» »normal-fall», »modeller», »principer» eller »lagar» *tillbaka* till dessa samma empiriskt givna företeelser. På residual- eller exhaustions-metodens väg låta så dessa företeelser förklara sig som förlöpande enligt dessa idealiserade »normal-fall» eller »lagar», *i samspel med* ett antal komplicerande och »störande» faktorer, villkas inverkan därvid får frånräknas de faktiska iakttagelse- och mätningvärdena, för att dessa skola helt stämma med de beräknade. — Så göres faktiskt och understundom vetenskap, och på detta sätt tar man sig från observationsplanet upp till generalisationsplanet, så ofta det nämligen icke enbart är fråga om rena summationsslut (och slut från Några till Alla) på den s. k. banala induktionens vis.

Men, ännu en gång: vid de djärvare uppsving från observationsplanet till generalisationsplanet, som bl. a. Whewell, Bernard, Mach, Planck och Driesch på så märkligt överensstämmande sätt haft i sikte, samverka uppenbarligen *både* intuition och »renodling» — den förra mera sammanhållande och i gestaltpsykologisk mening *fält*skapande, den senare mera utväljande, stegrande och *idealiserande*. Det föreligger därför, såvitt man kan se, alls ingen konflikt mellan intuition och induktion, men väl en fruktbärande Kooperation. Professor Schultzers filosofiska motvilja mot allt vad intuition, fantasi, isolerande och idealiserande abstraktion heter, hans *horrör* inför varje slag av »theoretical presuppositions», har emellertid kommit honom att förbise detta förhållande. I stället har han sökt sak med intuitionen, där denna har föga eller intet att skaffa: nämligen i verifikationsfasen

INDUKTION OCH INTUITION

— för att så på grund av en pådiktad funktion, som intuitionen icke har och heller icke kan fylla, förvisa den ur vetenskapen.

Nogav. I ett lyriskt kåseri talar en gång Anders Österling om det retfulla i att »gråta på fel grav». Det har naturligtvis sina sidor, när man väl uppdragar misstaget. Att emellertid triumfera på orätt slagfält —: på en vetenskaplig slagmark alltså, där motståndaren icke befinner sig, eller där han i varje fall icke har förlagt sina huvudstyrkor, det har givetvis också sitt särregna förtret med sig. Det gör segern lätt — fast på längre sikt resultatlös. Inför en sådan situation, som med hänsyn till triaden induktion–intuition–verifikation synes föreligga i professor Schultzers arbete, har man svårt att värja sig mot misstanken, att den som råkar ut för den eller självmant framkallar den, icke personligen förfogar över någon större självförvärvad erfarenhet av s. k. induktivt laboratoriearbete; icke själv i månader och år stått öga mot öga med apparater och försöksanordningar eller haft att på egen hand uttänka sådana; icke heller själv haft att brottas med s. k. råtabeller, korrelationstablåer och diagram — alltunder anspänd, ofta kanske pinsam spaning efter det, som Ernst Mach betecknade som den »klargörande tanken»: det explikativa sammanhanget. Erfarenheter av dylika bryderier synas väl ägnade att bevara mot den »banala induktionism», för vilken bl. a. Eduard May varnade (jfr ovan sid. 80). Men samtidigt äro de i stånd att öka förståelsen för intuitionens *verkliga* roll inom induktiv forskning och så ofta det gäller att bemästra ett s. k. omfattande empiriskt material. Ja, de ge en tydlig fingervisning om att det problem, som spänningen mellan induktionsbegreppet och intuitionsbegreppet vid ett första övervägande tyckes innebära, medger en friktionslös *kopulativ* lösning, i samverkans och den ömsesidiga hjälpens tecken.

En sådan problemlösning synes också vara inneburen, om också ej ut-sagd, i Hans Larssons intuitionslära. Ty den lundensiske tänkaren föraktade på intet sätt analysen, vare sig den kvalitativa eller den kvantitativa, inom forskningen. Alltifrån sina egna kemistudier som ung student i Lund hyste han en respekt för »Vågen», den kvantitativa analysens redskap och sinnebild. Analys i denna dubbla bemärkelse betecknade för honom veten-

INDUKTION OCH INTUITION

skapernas naturliga och ärbara vardagsgöra och ett oundgängligt genomgångsstadium i studiet av företeelserna och deras yttringssätt. Detsamma gällde för det induktiva arbetet inom såväl den experimentella som den humanistiska forskningens värld.

Men han ville blott icke slå sig till tåls med analysen och dess alltid uppsplittrande resultat enbart, hur viktigt detta än kunde vara. Bort över detta hänvisade han oss till syntesen, simultaneiteten, helhetsuppfattningen, vilka i intelligenslivets benådade ögonblick kunde inställa sig. Och beträffande Whewell, induktionen och det ominösa »språnget i trappan» skulle han antagligen, därest han känt till stället, ha tillrätt oss att först ordentligt tillryggalägga trapps kruven steg för steg, fullt beredda på att få gå den upprepade gånger, innan — efter trägna försök och åtskilliga felslagna hypotesbildningar — intuitionen äntligen bruste igenom och, med den, förståelsen och problemlösningen.

Det platonska och det kantiska hos Hans Larsson

Elof Åkesson

Tre filosofer: Platon, Spinoza, Kant, har mer än alla andra intresserat Hans Larsson. Om Spinoza skrev han sitt *magnum opus*, fullbordat 1931, kort innan han fyllde 70 år. På sitt sätt är denna bok enastående inom hans rika produktion. Man skulle kunna ifrågasätta om icke den spinozistiska ådern går djupare än någon annan hos Hans Larsson. Ingenting är likgiltigt för honom när det gäller Spinoza: varken tidsomständigheter, levnad, konflikter, skrifter eller brev. Då Hans Larsson behandlar filosofiska gestalter i det förflutna, undviker han i regel försiktigt de litterära detaljproblemen; han överlåter gärna åt andra forskare att följa de besvärliga stigar på vilka olika tankemotiv mött en filosof. Han var full av beundran för ett sådant arbete som Axel Herrlins fantastiskt lärda föredrag vid Kantjubileet 1924 om »De klassiska riktlinjerna för Kants filosofiska utveckling»;¹ men han skulle aldrig ha kommit på den idén att själv studera Kants historiska bakgrund på detta sätt. Även Spinozaboken annonserar sig som »motivbestämning», icke »motivhistoria»;² och vill vara en ny vägledning till de filosofiska grundproblemen, liksom *Platon och vår tid* (1913), men för Spinozas del kan Hans Larsson dock icke låta bli att anteckna bl. a. det av Carl Gebhardt påvisade sammanhanget mellan det nyplatonska erosbegreppet i den *Korta traktaten* och Leo Hebreus' *Dialoger om kärleken*.³

Men trots det att Hans Larsson i sitt begär att känna och förklara Spinoza går längre än eljest och ibland t. o. m. visar sig solidarisk med honom *quand meme*,⁴ så har vi dock hans egna ord på att Spinozas »filosofi på alla punkter pekar åt två håll, mot Platon och mot Kant».⁵

Vilken Platon och vilken Kant? det blir frågan. Man skulle också kunna fråga så: vari består *det* platoniska och *det* kantiska som Hans Larsson gjort till sitt?

Varken Platon eller Kant är entydiga storheter, som kan bestämmas en gång för alla. Problemförskjutningarna inom nutidens filosofi (bakom vilka nu som alltid ligger intresseförskjutningar av vitt skilda slag) har framkallat t. ex. en betoning av de matematiska problemen hos Platon, som Hans Larsson var främmande för. Bland moderna forskare finns några som håller *Lagarna* för att vara Platons viktigaste verk, och somliga tror sig där finna urtypen för den regleringsstat, som det innevarande politiska skedet erbjuder en så rik provkarta på. En platonism av sådant märke skall man förgäves söka efter hos Hans Larsson.

För Kants del behöver man ju blott påminna om att E. Adickes' publicering av Kants *Opus postumum* (1920) och den kritiska texten till samma verk i Berlinupplagan åter placerat Kant bland metafysikerna och att den nyare logiska positivismen för sin del helt förkastar transscendentalfilosofiens problem och metod. Även Kant seglar i motvind, och många bland filosofiens spetsar, t. ex. Bertrand Russell, anser sig kunna negligera honom utan risk.

Under sådana omständigheter förefaller det vara så mycket mera befoget att söka rikta blicken på innebörden av det platoniska och det kantiska hos Hans Larsson. Upprepade gånger betonade han att den rent historiska frågan: vad tänkte Platon och Kant? för honom blott var en förfråga till huvudfrågan: vilken betydelse har deras tankar för lösningen av våra egna aktuella problem? Finns det något i platonism och kantianism som är oumbärligt? Efter århundraden av detaljkritik kan det se ut som om även de största låge sönderskjutna kvar på slagfältet, offer blott för snillenas marödörer. Hans Larsson uppsökte icke de stora blott för att tillfredsställa sin

nyfikenhet eller — än mindre — för att plundra dem, utan drevs, ibland *mot sin vilja*,⁶ till att söka förstå dem, då han ville förstå sig själv och vinna klarhet i sin egen tids mest brännande problem, teoretiska så väl som praktiska.

Väl medveten om ämnets fundamentala vikt och materialets rikedom måste jag begränsa min framställning till ett par punkter som förefaller mig väsentliga.

I

Inom matematiken kände sig Hans Larsson från början starkare dragen till geometriska än till algebraiska problem. Han märkte tidigt att han behövde den åskådliga evidensen som stöd för symbolerna.⁷ Detta drag är fundamentalt i hans läggning. Inför något rent abstrakt — och var möter man det om icke i filosofien? — stod Hans Larsson alltid tveksam och undrande tills han lyckats utröna den konkreta anledningen, det åskådligt upplevda, som genom många procedurer och förmedlingar, då och då också genom metamorfoser och förväxlingar, hamnat i ett oåskådligt och mångtydigt språkuttryck.

Därför blev Platon för honom den ojämförlige. »Platon, abstraktionens mästare, är den mest konkreta av alla filosofer».⁸ När Hans Larsson kom från sina andrahandsintryck av Platon, som under 1870–80-talet sannolikt alla var mer eller mindre schematiskt inpassade i en senromantisk nyplatonism, till ett studium av de platonska dialogerna själva, upptäckte han till sin häpnad och glädje två slags konkretion. Den ena har han bäst uttryckt i en liten uppsats om Platon som polemiker, tryckt första gången 1904 och sedan omtryckt i *Idéer och makter*, 1908. Det heter där:⁹

Det är för filosofer eftertänkansvärt, att upphovsmannen till den mest översvinneliga af filosofier tagit sina uppslag i *det verkliga livets brytningar*; och under princip-utredningen förloras aldrig känningen av dessa. Han filosoferade för att få klarhet *just över våra konflikter*, för att få kurs för vårt liv, idé i vår gärning. Han fördjupade *dagens tvister*, tills de ej längre rörde tem-

DET PLATONSKA OCH DET KANTISKA HOS HANS LARSSON

porära förhållanden utan alla tider, alla människor, och ej längre blott människor utan världsmakter, tillvarons yttersta motsatser. (Kurs. av E. Å.)

Vem märker icke att Hans Larssons livslånga, enträgna och envisa sysslande med vad han längre fram kallade »tillämpningsfasen»¹⁰ är platoniskt inspirerad, men detta skall jag här lämna, då ämnet behandlas på annat ställe.

Det andra konkreta stödet, som en tänkare får hos Platon, ligger i sambandet mellan diktning och vetenskap. Bland det myckna som Hans Larsson yttrat om dialogernas litterära karaktär synes förordet till *Platon och vår tid* viktigast i detta sammanhang. Han skriver:¹¹

Att Platon måste studeras som en diktare, blir för övrigt allt mera klart. Det har forskaren emellertid icke alltid haft tid till. Han sökte tankar och han tog dem direkt där han såg dem uttalade av Sokrates, som helt och hållet gjordes till Platons språkrör. [...] även i de fall, då tolkningen mera grovt sakligt sett blev riktig, fick ändå tanken en annan karaktär än den hos Platon hade; den blev ett känn för tung och positiv och liksom lagfästad, där den hos Platon ännu hade något av diktartankens obesvurenhet och stod som ett stycke i frihet utvecklat liv, bevarande sin integritet gent emot författaren. Och detta misskännande av Platons konstnärliga allvar har, när allt kommer omkring, haft en menligt inflytande på den sakliga tolkningen och i sin mån hindrat forskaren att se hur föga dogmatisk Platon är och hur det var honom möjligt att alltjämt vara så kritisk mot sina egna skapelser. Man har så ofta hört Platons dialoger *liknas* vid diktverk, att man blir helt förvånad när man en vacker dag finner att de *äro* det (kurs. av H. L.). Och då förstår man att det skulle vara lika omöjligt för Platon som för en annan dramatiker att då och då själv spatsera in på scenen för att direkt säga vad han menar.

Det säges inte här alls, att dialogformen skulle i och för sig göra ett verk till diktning, och det är inte heller Hans Larssons mening. På ett annat ställe¹² har han påpekat, att många tänkare, t. ex. Berkeley, skickligt brukat dialogen utan att ett konstverk uppstått. Hos Platon beror konstnärligheten på att dialogen är »ett stycke i frihet utvecklat liv». Låt vara att dikt ibland är en flykt *från* verkligheten, så kan den dock vara en flykt *djupare in i* verklig-

heten. Det har i varje fall Hans Larsson hävdad i sin förstlingsskrift, *Intuition*, 1892.

Blott ett enda exempel på hur Hans Larsson förstått att han har med ett stycke fritt utvecklat liv att göra, då han tolkar Platon. I slutet av *Phaidon*, då all argumentering om själens odödlighet är avslutad, förtäljer Sokrates en myt om livet efter detta, livet i underjorden, i avsikt att inpräglade hur viktigt det är att redan här »öva sig för döden», dvs. »bli så god och vis som möjligt» (p. 107 C – 115 A). Mitt i denna ganska dystra underjordsvision kommer en beskrivning av jordens form och plats i världsalltet. Den når sin höjdpunkt i en »saga» om hur jorden ser ut, »om man ser den uppifrån» (p. 110 B ff.). Sokrates uppstämmer liksom en lovsång till all jordens härlighet, och den har i alla tider förbryllat kommentatorerna. Vad har den där att göra? — Hans Larsson tar inte anstöt av detta oväntade stycke liv strax före ankomsten av en säker död, utan gör följande iakttagelser och reflexioner:¹³

Det är en ganska märklig omständighet att medan den sinnesglada *Symposion*, som tillerkänner det jordiskt sköna en så hög betydelse, framtrölar drömmen om det evigt klara utan former och färger [slutet av Diotimas tal], så står här för den bortlängtande filosofen den plötsliga visionen av en värld i översvinnelig färgfyllighet. Hela jorden ter sig där i färger, av vilka de som våra målare bruka, endast äro en avglans.

Det följer ett längre citat ur Platon, varefter Hans Larsson fortsätter:

Jag tar fasta på denna vackra syn, icke för att Platon menat riktigt allvar med den, men därför att hans fantasi råkat forma det ideal som skall till för att göra Symposionidealet till ett helt. I *Symposion* det allmänna som förnufvets osöndrade stråle av vitt solljus, här det enskilda i stegrad form- och färgskönhet. Tillsammans en helvärld av det ena och det mångfaldiga.

II

På två ställen i sina platonstudier har Hans Larsson markerat att det sker något i Platons tänkande som har universell räckvidd. Man tar knappast

miste om man tror att dessa båda ställen är avgörande för hans uppfattning av det platonska och hans solidaritet därmed, hur mycket än andra platonska tankar kan ha bidragit därtill.

»Platon som polemiker» handlar om dialogen *Gorgias*, och det är naturligtvis Sokrates' sammandrabbning med Kallikles som står i centrum för betraktelsen. Scenen är spännande, tycker Hans Larsson. »Utvärtes händer ingenting. [...] Men för den som vill lyssna närmare, pågår här en brottning mellan själar och tidskrafter, i själva verket ett av världshistoriens avgörande slag».¹⁴

Vilka är det som kämpar, och vad gäller striden? Sokrates kämpar »mot den ena delen av människorna — just de idéblottade, idéförgätna barbarerna, mot maktmänniskorna i alla tider».¹⁵ Det utmärkande för idémänniskan Sokrates är att han »har intellektuellt samvete och besvärar av hänsyn till vad som är sant».¹⁶ Hur väsentlig denna motsats mellan idémänniskor och maktmänniskor är för Hans Larsson, understrykes av att den givit titeln till essaysamlingen av 1908. Nu har ju tusentals människor i alla tider förebrått politikerna på alla nivåer att de se mera till makten än till det rätta.¹⁷ Vad är det då som berättigar till att kalla Platons *Gorgias* »ett avgörande slag»? Hans Larsson svarar: »Platon skiljer sig däri från de många, att han har den *styrka* som behövs för att mana människor inför förnuftets domstol».¹⁸ Striden gäller: förnuft eller godtycke inom moral och rätt. I vår tid, säger Hans Larsson, behöver människor studera Platon för att »uppfostra sig till objektivitet i omdömen, frigöra sig från de subjektiva tyckenas missvisning».¹⁹

Den platonska övertygelsen att man kan och måste ge skäl och grunder i moral och rätt, icke blott som en efferationalisering av ett faktiskt godtycke eller som lockbete när man vill vinna och bevara makt, utan just för att i varje särskild situation finna vad som är rätt och gott — denna platonism var en av Hans Larssons fixstjärnor. Den är närvarande överallt i hans kulturanalyser men också i hans teoretiska vyer, icke minst i hans estetik. Med denna förnuftiga övertygelse som ledtråd skulle man kunna kartlägga hela hans filosofiska labyrint. Man skulle också kunna få anled-

ning ställa den principiella frågan: hur mycket skulle bli kvar av filosofien, om den helt och hållet frigjorde sig från denna platoniska grundtanke?

Under årtiondens diskussioner blev Hans Larsson alltmer medveten om svårigheten att formulera sin fundamentala övertygelse så, att den inte lämnade rum för berättigade invändningar. Om alla dessa förvecklingar borde man skriva en avhandling, och det får här vara nog med ett par iakttagelser.

a. Kallikles' argumentering i *Gorgias* blir ju mot slutet allt svagare, men han reserverar sig i alla fall mot Sokrates' slutsatser. Fråga: om man anför sakliga skäl för ett visst handlingssätt mot ett annat, eller för en viss moralisk bedömning mot en annan, eller för en viss handlingsprincip mot en annan — har man då att göra med ett *bevis*, så att man med fog skulle kunna säga att en person, som icke accepterar resultatet, blott visar tjurighet, hämningar eller logisk oförmåga? Ingen tvivlar på att dylika faktorer kan spela in i enskilda fall, men om man förutsatte att de vore ur spelet, vad då? I sin utförligare behandling av *Gorgias* i Platonboken 1913, yttrar Hans Larsson:²⁰

Strängt tvingande vederläggning på det moraliska området vinner man knappast. Bevisningen bibehåller alltid bra mycket av *vädjan* till motståndaren: om han kan se saken på samma sätt. Men om jag betraktar *Gorgias* som ett inlägg mot en korttänkt moralisk anarkism [...], så måste jag anse, att Sokrates framhållit just det som är att framhålla [...]

b. En annan punkt gäller motsatsen maktmänniska — idémänniska. Alltför lätt kan man glida över i en renodlad antites: idélös makt *contra* maktlös idé. I sin första *Gorgias*studie betonade ju Hans Larsson, att Platon, förnuftets talesman, hade en »styrka», som Kallikles saknade. Knappast är det troligt att han någonsin tänkte annorlunda, men i *Platon och vår tid* möter vi ett uttryckssätt, som skulle kunna tolkas i den falskt renodlade antitesens riktning. Han talar där²¹ om Platon »som den opraktiske, vanmäktige ideologen, och Kallikles som mannen av handling och kraft». Ordet »ideolog» har en marxistisk underton som i detta sammanhang låter skorrande; »ideolo-

gi» är en åsikt som osjälvständigt springer upp ur ekonomisk-sociala realförhållanden, t. ex. klassmotsättningar. Hans Larsson kan icke mena, att Sokrates-Platons krav på »elementär reda och rättvisa» i moraldebatten är en »ideologi» i denna mening.

Ännu en gång har Hans Larsson känt sig nödgad att relativt utförligt behandla denna motsats. Det sker i *Spinoza*. Den österrikiske juristen Adolf Menzel hade i ett arbete jämfört Kallikles och Spinoza²² och angivit skillnaden mellan dem så: när Spinoza talar om »den starkares rätt», är han en deskriptiv realist; när Kallikles säger detsamma, uppställer han en norm. Hans Larsson vill inte direkt förneka, att det förhåller sig så, åtminstone vid första påseendet. Spinoza beskriver i sin *Etik* lagarna för våra affekter, »hur vi enligt dessa lagar handla och måste handla. Och eftersom »vi måste, blir det meningslöst att tala om ett böra». »Och lagen hos Spinoza är alltså jämt den, att den starkare, eller det starkare, alltid segrar, enligt naturens lag måste segra, att man fåfängt spjärnar emot denna lag, alltså att man måste inrätta sig efter den. Och det blir väl praktiskt sett ett bud, liksom hos Kallikles».

Hans Larsson finner nu i stället, att den avgörande skillnaden »ligger i att *makt inte betyder detsamma hos den ene och den andre*». »Det är helt enkelt skillnaden mellan lycka och verklig lycka, makt och verklig makt som Sokrates vill hävda och Spinoza ytterligare befästa. Den skillnaden gör Kallikles icke. Hans makt är rent kvantitativ, Spinozas är kvalitativ.» Kärnpunkten i Spinozas Politik är enligt Hans Larsson denna: »Mäktig blir i längden den styrelse som är förnuftig. Makt stegras dialektiskt till Förnuft». Kallikles »vill rent avklippa sambandet mellan makt och förnuft. Han har gjort den luminösa upptäckten att förnuftet kan hejda makten och kämpar instinktivt mot denna förnuftsmakt som han är rädd för.»

»Kallikles säger: nöje som nöje, makt som makt — den ena sorten är lika fin som den andra, bara man står sig. Spinoza vill upprätta nöjets och makts rangskala. Den starkare kan och måste härska, däri äro de ense. Men vem är den starkare? Den som icke låter genera sig av förnuft och skrupler,

säger Kallikles; den som ledes av förnuftet, d. v. s. av samstämmighetslagen, säger Spinoza.»

Detta är klart besked. Den »stackars ideologen» Platon är det inte synd om. Han är inte helt maktlös. Men hur går det för hans motståndare? »Rent idéblottad har aldrig människan varit. Även för en Caliban, för människodjuret, skymta gnistor i dunklet». ²³ Men gör inte denna dialektik kampen mellan gott och ont, sant och falskt, skönt och fult mindre allvarlig? Ingalunda. Den förbjuder blott all förintelsepolitik, i förnuftets namn.

c. Förnuft mot godtycke, objektivitet mot subjektivitet — det var det platonska kravet, och förnuft betyder åtminstone samstämmighet, menade Hans Larsson. Men är inte moraliska regler och etiska värderingar bundna vid en historisk situation, och visar det sig inte, att rakt motsatta handlingar krävas och logiskt oförenliga domar fällas, så snart vi jämför olika folk under skilda tider och luftstreck? Blir inte de faktiska värderingarnas motsägelsefyllda kaos en avgörande instans mot Platon?

Hans Larssons sätt att bemöta den etiska relativismen och avvärja dess nihilistiska konsekvenser vilar på att det platonska och det kantiska hos honom ingått en oupplöslig förening. I »Min filosofi» formulerade Hans Larsson sitt argument klarare och mera bindande än någonsin. Han säger där, ²⁴ att värderingen omfattar två faser. »Först en urvärdering som säger oss att det finns en skillnad mellan gott (skönt) och ont (fult) och att vi äro så inrättade att vi föredraga det goda framför det onda, det sköna framför det fula». Denna urvärdering är apriorisk, dvs. »den är radikalt förankrad i vårt medvetandes konstitution. Och den må vara det enda aprioriska och »eviga» i vår värdering. Välj det riktiga, men vilket som är det riktiga, det får du själv ta reda på!

Sen kommer den andra fasen, då vi skola avgöra vilket som är gott, vilket som är skönt. Några bestrida ju att vi alls kunna göra detta. Själv tror jag på möjligheten härav, men måste då hålla på att detta ej kan ske utan erfarenhet och således aldrig absolut. På det området härskar relativism, men låt oss ej utsträcka denna även till första fasen, urvärderingen. Detta är ju som Kant vill ha det. Sin sedelag ansåg han själv i alla fall vara apriorisk, men

inte antog han principiellt någon speciell sedelag vara, i och för sig, absolut giltig.»

d. Hur djupt och varaktigt intrycket av *Gorgias* präglade Hans Larssons tänkande, visar sig allra tydligast, när han hyllar Kant som den autentiske fullföljaren av Platon i *Gorgias*, fastän förnuftskritiken för honom en gång för alla placerat den metafysiska idéläran utanför kunskapens räckvidd, så att han »aldrig kunnat tro på Platon, när han går över gränsen till idéernas värld».²⁵ I sin mästerliga essay om Kant, »värdeskaparen», vid jubileet 1924 tar Hans Larsson avstånd från Symposions Platon och fortsätter:²⁶

I *Gorgias* fanns ännu icke en värld av översvinneliga väsenden, men där fanns redan en värld av förnuftiga värden. Denna senare är det som Kant bibehåller när han avstår från idévärlden. Och därmed höll han kvar det som för Platon var det idéskapande och som för Kant och hans tid och alla tider alltjämt skapar idealerna och inger oändlighetslängtan. Aldrig har oändlighetstanken så fyllt en tid som den nu kom att göra; just därför att det absoluta målet blev oupphinneligt.

Innan jag går över till det andra signifikativa platonstället, skall jag söka fixera vad det kaotiska är för Hans Larsson.

III

Från sina studentår i Lund berättade Hans Larsson följande:²⁷

När jag under mina kandidatstudier [före dec. 1888] kom till kapitlet i Kant om deduktionen av kategorierna, måste jag ta till pennan för att komma till rätta med det. I tentamen föreslog Borelius att gå förbi denna punkt såsom något svår, men jag bad naturligtvis att få försöka mig. Av mina utkast uppstod emellertid min licentiatuppsats [jan. 1893], och denna skulle nu utvidgas till doktorsavhandling. Jag hade hunnit med att utarbeta ett nytt kapitel som däri skulle infogas.

Många filosofistuderande (och det är bara rättvist att tillägga: många filosofiska forskare, som hunnit mycket långt) har nog gjort anteckningar vid läsningen av detta kapitel i *Kritik der reinen Vernunft*, men mycket få har

skrivit en doktorsavhandling om det.²⁸ Hans Larsson säger annorstädes,²⁹ att han fann Borelius' dispens märkvärdig, emedan han »tyckt sig finna att just i den punkten låg själva knuten». Om man går omkring den, inte igenom den, »avstår man från att förstå något av sådana filosofer som Kant, Fichte, Schiller, Schelling, Hegel, Schopenhauer, Schleiermacher». Den fråga Kant vill besvara i deduktionen, »markerar en tidsvändning».³⁰

Vill man bestämma vad som är det kantiska hos Hans Larsson, måste man sålunda förstå vad han fann på denna punkt.

I kunskapsteorien utgör kantanismen »den dittills grundligaste uppgörelsen med platonismen».³¹ Enligt Platon hade människan genom sitt förstånd sann kunskap om idéernas, väsendenas tidlösa värld, men om de föränderliga, individuella varelserna och förloppen i tid och rum kunde hon blott ha en mening, grundad på sinnesintryck. Kant kom till det motsatta resultatet: vi kan veta något blott om föremålen i rum och tid, fenomenen, men vi har ej någon kunskap om tinget i sig, noumenet, även om vårt praktiska förnuftsbehov ger oss rätt att »postulera» en osinnlig värld.

Men om förståndet icke når längre än till det som synes vara, hur kan då kunskapen överhuvud vara objektiv, hur kan den hänföra sig till ett föremål?

Kants svar på denna fråga är ju den transscendentala deduktionen av kategorierna. Dessa förståndets »funktioner» eller »handlingar», som Kant också kallar »begrepp» (ett mångtydigt och vilseledande ord), utgör inte blott förutsättningar för att erfarenhet är möjlig utan tillika förutsättningar för att föremålen i erfarenheten är möjliga. Jag håller en apelsin i handen och har en mångfald av intryck: gul, tung, rund, kall, hård osv. Utan förståndets förbindande handling, syntes, skulle alla dessa intryck icke hänföra sig till ett enda föremål. Så fort jag har en uppfattning av apelsinen, ett medvetande om detta bestämda ting, är enheten där i mångfalden. Men jag kan icke genom empirisk iakttagelse följa hur detta förbindande går till. Denna genetiska fråga är också i detta sammanhang betydelselös; den tillhör psykologien. En annan metod, som Kant kallade den transscendentala, måste tillgripas: eftersom denna enhet i mångfald föreligger i erfarenheten

— vilka förståndsakter *måste* vara förutsatta? Hans Larsson är empiriker, såtillvida som han anser erfarenhetsanalys vara en oundgänglig väg fram till den transscendental frågeställningen, men han går utöver empirismen däri att han anser att erfarenhetsanalysen logiskt framtvingar den transscendental frågan. »Transcendentalisten skiljer sig från empiristen därigenom att han fortsätter ända till gränsen och *drar konsekvensen av vad han där ser.*»³²

Resultatet av den transscendental undersökningen har Hans Larsson givit flerstädes, men följande formulering synes mig särskilt signifikativ:³³

Den transcendental metoden går ut på att försöksvis isolera och eliminera någon av medvetandets faktorer; med resultat att vissa faktorer visa sig vara nödvändiga, så att om någon av dem sättes lika med noll, det hela blir noll, alltså medvetandet otänkbart. De utgöra systemet av jagets nödvändiga handlingar, medvetandets nödvändiga former; ingen av dem består för sig, »nur das Ganze kommt im Bewusstsein vor». I det ögonblick ett medvetande kommer till, måste alla akterna tänkas redan ha ägt rum. De äro förmedvetna, ett oegentligt uttryck, enär tidsförhållande icke finns förrän i det samma medvetandet är där, men *eftersom alla uttryck på denna punkt bli oegentliga* [kurs. av E. Å.], kunna vi så gärna begagna sådana öppet och säga, att den intellektuella åskådningen är en (postulerad) åskådning av förmedvetna akter [...] Varje [empirisk] uppfattning av de förmedvetna akterna är omöjlig, men läget i ett medvetande, när detta analyseras, tvingar oss att postulera dessa akter och vår situation är densamma som om dylika akter ägt rum.

Varför markerar denna fråga och detta svar en »tidsvändning»? Jo, därför att i det »system» av akter, som nödvändigt måste förutsättas för att medvetandet skall ha ett objekt, »den ena akten icke kan tänkas utan en annan men denna ej utan den förra»³⁴ — »apprehension» kan icke tänkas utan »reproduktion» och »apperception», »reproduktion» ej utan »apprehension» och »apperception» osv. — och däri ligger enligt Hans Larsson »en yttersta omöjlighet och motsägelse». ³⁵ »Motsatsförhållandet i roten av vår tillvaro, det är vad som gör transcendentalismen [...] det är en ny positiv uppdagel-

se som på mänskligheten verkade som en hornstöt, varslande om, ja, vad skall jag säga? En ny fara, en ny vinning? I alla fall en signal att vakna upp och skynda sig att se om sitt hus».

»Vårt teoretiska liv har ett mysterium till yttersta förutsättning», säger Hans Larsson i sin skrift om *Viljans frihet* (1899).³⁶ Kan ej detta mysterium upplösas? Nej, men det gäller att »finna sig till rätta därmed». Stänger vi inte då dörren för filosofien? »Tvärtom, här börjar filosofiens väsentliga uppgift». Den utgör en väldig kamp mot det negativa i mysteriet. »Den går ut på att hålla oss så pass fria från den radikala motsägelsen i tillvaron, att denna inte förintar vårt liv». Men i mysteriet finns också ett *ja*. Att hålla detta medvetet, är också filosofiens uppgift. »Därför styr filosofien i riktning mot vår första naiva uppfattning, vår medfödda barnavisdom. Icke så, att vi t. ex. efter att ha grundligt läst filosoferna skulle glömma, att materien är vår föreställning, och gå tillbaka till den »naiva realismen». Men, föreställning eller materie, så blir den verklig för oss igen. När vi vända tillbaka från tvivlet, veta vi, att världen är annorlunda än vi en gång trodde, men den ligger åter för oss lika frisk och verklig som för vårt barnaöga. Detta är den vinst filosofien kan skänka oss».³⁷ »Tillvaron är verklig, men icke möjlig. Men detta upphäver icke användbarheten av den logiska motsägelselagen. Denna gäller nämligen *innanför* den transcendentala gränsen. [...] En person kan göra skillnad mellan sant och falskt, ehuru han som skeptiker skulle säga, att om vi skulle gå till det yttersta, det egentligen icke finns något *criterium veri*».³⁸

Även om våra försök att klargöra förutsättningarna för att omdömen är sanna och falska sålunda måste leda oss in i ett mysterium, kan vi fasthålla den förnuftiga övertygelsen, att något måste vara sant och dess motsats falsk. Denna tro gör slut på både dogmatism och skepticism. Den är det kantiska hos Hans Larsson. Därför accepterar han också Fichtes och Schillers utveckling av kantianismen men avvisar Schellings och Hegels metafysik. Vi kan icke göra *vetenskap* av motsägelser.³⁹

Hos Hans Larsson har sålunda det kantiska framkallat en strävan att inom tidens gräns erövra evigheten åter. Fichtes grundtanke: utan vilja och

frihet intet medvetande om objekt, kompletterar Hans Larsson med satsen: utan känsla intet medvetande.⁴⁰ Platons idéer förvandlas sålunda till livsvärden. »Jag bara tror att vår rumstidliga värld rymmer mycket mer än man brukar räkna med; och att ju närmare man tränger in i den, dess närmare kommer man vad andra kalla det osinnliga.»⁴¹

»Det betydelsefulla fyller oss sällan helt. När det någon stund kommer över oss är allting annorlunda, vårt närmaste nytt, hela världen ny. Föreställningar tändas, fler och fler, få ny lyskraft. Stjärnornas »rikdom och mängd» överväldigar oss; ty att det nya själsläget alltid återgår på föreställningar, fastän vi hellre tala om känslor, det står för mig fast. Värdekänslan, betydelsekänslan stegras. Samla inför din blick allt det vackra i tillvaron, allt det som glimmar fram av mänsklig godhet, älskvärdhet och behag, och hela livet skall, i ett av världshistoriens mörkaste ögonblick, synas skimrande skönt; och vara det. För att i nästa ögonblick vara gräsligt och fult. Det är känslan, säga vi, som stegras och mattas. Det är känslan som kan göra vår vanliga värld så outtömligt rik. Det är en utvidgning, men man kunde vara frestad att tala om en invidgning. Om tanken icke vill låta oss gå utanför sinnevärlden, så låt den erinra oss om denna invidgning som principiellt ligger inom vår räckvidd, fastän den faktiskt är ouppnåelig. Vi märka blott att vi föras till en bristningsgräns. Skalden, men även andra, föra oss dit. Han stannar där vi rikast förnimma fylligheten. Väsendet skulle brista om vi fullt skulle känna betydelsen av varje möte eller avsked.»

IV

Nu till det andra signifikativa platonstället!

I *Phaidon* p. 72 E – 77 D framställer Sokrates läran om kunskapens förvärvande genom *anamnesis* som skäl för att människan i en föregående tillvaro haft kunskap om idéer, om »allt som vi påtrycka denna stämpel i sig» (p. 75 D) — Sokrates nämner »det i sig lika», »i sig sköna» »i sig goda och rätta och heliga».

Hans Larsson behandlar denna tankegång som ett »bevis för idéernas verklighet» och kommenterar den sålunda:⁴²

Vad Platon ser, när han riktar sin blick mot det förmedvetna, är något mer än vad Kant ser, och här ha vi naturligtvis en grundväsentlig skillnad. Platon ser däri icke blott ›Tathandlungen› utan ser ett vara, idéerna, och en tillvaro före födelsen. Det var helt naturligt att Platons apriori tog formen av ett preexisterande, men *annars har han verkligen observerat även den möjlighet som Kant sedan höll sig till* [kurs. av E. Å.], såsom framgår av följande översikt över de tänkbara ... möjligheterna [det är Sokrates och Simmias som samtalat p. 76 CD]:

När hava våra själar fått kunskapen om detta [allt i sig, här spec. »det lika i sig»? De ha väl ej fått den, sedan de blivit födda till världen? — Nej då. — Således förut? — Ja. — Funnos således våra själar till även förut, innan de iklädde sig mänsklig gestalt, skilda från kroppen, och hade de tankeförmåga? — Ja, *så framt vi ej fingo denna kunskap vid födelsen* [kurs. av E. Å.]; ty denna tidpunkt är ännu övrig. — Låt så vara, min vän. När förlora vi då denna kunskap? Ty vi födas ju ej med den, såsom vi nyss framställde. Eller förlora vi den på samma gång som vi få den? Kan du nämna någon annan tidpunkt, då vi förlora den? — Nej, det kan jag ej. Jag förbisåg, att min invändning ej höll streck. [Dalsjös översättning]

Det är betecknande, att Simmias genast betraktar sitt inkast som en tanklöshet. Men han var här mycket nära Kant.

Efter en sidoblick på F. A. Langes försök att i Protagoras' sats om människan som alltings mått se en föregångare till Kants åsikt om våra aprioriska uppfattningsformer som konstitutiva för naturen, fortsätter Hans Larsson:⁴³

När Simmias säger de ovan anförda orden, det vill säga, när Platon skrev ner dem, *det var ånå ett världshistoriskt ögonblick* [kurs. av E. Å.]. Han tar ett steg in i ett nytt schakt. Skall han gå vidare? Hans hacka hade stött på den rätta ådran, skall han märka guldornen som komma i dagen? Två tusen år efter kommer den som arbetar i det schaktet. Men icke har Kant själv märkt spåren av den som varit där förr. Snarare har han just på den punkten tänkt

på Platons misstag, ty just i den punkt där de stå varandra närmast, där börja de också divergera, ett vanligt förhållande, som upprepade sig när Fichte i den transcendentalaperceptionen träffade Kants innersta tanke — och drevs in på sin egen väg. —

Man kan fråga sig om icke det kantiska hos Hans Larsson kommit honom att se något mer i Simmias' replik än vad som faktiskt ligger där.

Vilken sats hos Kant är det som skulle ligga snubblande nära Simmias'? Tydligen denna: så snart ett medvetande om ett föremål föreligger, måste förståndets syntetiska akter förutsättas.

Är problemläget hos Platon sådant, att denna kunskapsteoretiska apriorism är en tankemöjlighet?

Vad som skall bevisas under denna del av samtalet i *Phaidon*, är själens förutttillvaro. »Själ» betyder en varelse som har en ren kunskap om idéerna.

Idéläran och *anamnesis*-läran utgör grunder, premisser, i beviset; ingen av dem är demonstrandum.

Sokrates framställer denna tankegång: förutsatt att den enda sanna kunskapen har idéerna till objekt och att hos oss i sinnevärlden denna idékunskap väckes genom *anamnesis*, måste själen, dvs. kunskapssubjektet, det rena förståndet, *dianoia*, ha haft denna kunskap tidigare. Nu kan ingen påstå, att insikten förelegat mellan födelsen och det ögonblick då den väcktes genom *anamnesis*. Alltså måste den ha funnits före födelsen, och den som äger denna kunskap, måste då också existerat. Ett korrelat blir, att denna preexistenta idékunskap måste ha gått förlorad, när den rena själen förenat sig med en kropp och genom födelsen inträtt i sinnevärlden.

Vad innebär då *anamnesis*? Platon förutsätter, att människan här på jorden har en *aisthesis*, en sinnesåskådning, av föremålen i sinnevärlden, men på denna *aisthesis* kan endast *doxa*, »tycken», »meningar» bygga. Dessa tycker utgör icke någon sann kunskap. Men av sinnesåskådningen kan — stundom efter många misslyckade försök — väckas en *dianoia* av iden. Denna procedur är *anamnesis*. T. ex. åskådningarna av lika och olika föremål väcker en insikt om likhetens ide. Det betonas upprepade gånger, att människan i sinnevärlden måste ha denna hjälp av *aisthesis* för att uppnå kunskap

om idén. Men *aisthesis* själv och den *doxa* vari den utsäges, blir aldrig kunskap, insikt.

Sokrates-Platon kan sålunda icke i detta sammanhang ha något intresse för att undersöka möjligheterna att vinna sann kunskap om föremålen i sinnevärlden — vilket var Kants ärende. Kant sökte »rädda fenomenen» genom att påvisa de aprioriska faktorerna, förståndets funktioner, i varje kunskap om dem. Hos Platon är idén aldrig en faktor i kunskapssubjektet utan alltid kunskapsobjekt.

Det synes vara beteckningen »det förmedvetna» för den kategoriala uppfattningsformen, som kommit Hans Larsson att spåra en anad apriorism i Simmias' infall, att idékunskapen inträder vid födelsen. Men bakom denna tolkning ligger nog nykantianernas allmänna benägenhet att intolka det kantiska hos Platon. Hos Hans Larsson möter man Simmias' replik som en anad apriorism för första gången i hans artikel 1904 på hundraårsdagen av Kants död.⁴⁴ Icke långt dessförinnan hade Paul Natorps verk *Platos Idéénlehre* utkommit (1903). Hela hans platonuppfattning är kantianskt färgad, och om *Phaidon* p. 74 E säger han: »Dieses Vorauswissen ... ist der historische Ursprung der Erkenntnis *a priori*».⁴⁵ Måhända har detta uppmuntrat Hans Larsson till att kombinera Simmias och Kant.

Noter

- 1 I *Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund årsberättelse 1923–1924*, Lund 1924.
- 2 *Spinoza*, Stockholm 1931, s. VII.
- 3 a. a. s. 463 ff.
- 4 a. a. s. 241 f. förtjänar att nogsamnt begrundas i detta sammanhang.
- 5 a. a. s. 473; jfr hela Förordet.
- 6 a. a. s. V.
- 7 Studentminnen (i *Skånsk kalender 1936*, s. 78 f.).
- 8 *Spinoza*, s. V.
- 9 *Idéer och makter*, 2:a oförändrade uppl., Lund 1909, s. 12.
- 10 Min filosofi (i *Min tro. En bok om livsåskådningar*, red. av Alf Ahlberg, Stockholm 1941, s. 28)
- 11 *Platon och vår tid*, Lund 1913, s. II.

DET PLATONSKA OCH DET KANTISKA HOS HANS LARSSON

- 12 *Idéer och makter*, s. 20.
- 13 *Platon och vår tid*, s. 150 f.
- 14 *Idéer och makter*, s. 21.
- 15 a. a. s. 12.
- 16 a. a. s. 22; jfr t. ex. *Platon och vår tid*, s. 342, slutet av st. 19.
- 17 a. a. s. 29.
- 18 a. a. s. 29 f.
- 19 a. a. s. 30.
- 20 *Platon och vår tid*, s. 74.
- 21 a. a. s. 74 f.; jfr s. 77.
- 22 *Spinoza*, s. 492–496.
- 23 *Min filosofi*, s. 26.
- 24 a. a. s. 23.
- 25 *Evighetsfilosofien i Platons Faidon*, Lund 1912, s. 32 = *Platon och vår tid*, s. 180.
- 26 *Filosofiska uppsatser*, Stockholm 1924, s. 15 f.; jfr s. 115 f.
- 27 *Studentminnen* (i *Skånsk kalender 1936*, s. 92).
- 28 *Kants transscendentala deduktion af kategorierna. I*. Lund 1893. Disputationen ägde rum den 23 maj.
- 29 *Den intellektuella åskådningens filosofi*, Stockholm 1920, s. 5.
- 30 a. a. s. 15.
- 31 a. a. s. 7.
- 32 a. a. s. 21.
- 33 a. a. s. 151. — Om H. L:s Kanttolkning är sakligt hållbar och hur den förhåller sig till alternativa uppfattningar, är frågor som naturligtvis måste ställas men som kräver ingående detaljundersökningar. Som moderna huvudarbeten om den transscendentala deduktionen bör framför allt nämnas två: H. J. de Vleeschauwer: *La déduction transcendentale dans l'œuvre de Kant*, I (1934), II (1936) och III (1937), i Universiteit de Gent, Werken uitgegeven door de Faculteit der Wijsbegeerte en Letteren, nrs. 71, 74 och 75; och H. J. Paton: *Kant's Metaphysic of Experience*, I-II, London 1936.
- 34 *Den intellektuella åskådningens filosofi*, s. 22.
- 35 a. a. s. 21.
- 36 *Viljans frihet*, 1899, 2:a uppl., Lund 1910, s. 18.
- 37 a. a. s. 19 f.
- 38 a. a. s. 29 f.
- 39 a. a. s. 14–15, 23–27, 30–32; *Den intellektuella åskådningens filosofi*, s. 59–113; *Min filosofi*, s. 16.
- 40 *Gränsen mellan sensation och emotion*, 1899, 2:a uppl. Lund 1911, kap. VII.
- 41 *Min filosofi*, s. 15 f.
- 42 *Evighetsfilosofien i Platons Faidon*, s. 12 = *Platon och vår tid*, s. 156 f.

DET PLATONSKA OCH DET KANTISKA HOS HANS LARSSON

- 43 a. a. s. 12 f. = a. a. s. 158.
- 44 *Idéer och makter*, s. 81 f.
- 45 P. Natorp, *Platos Idéenlehre*, 2. Aufl. Leipzig 1921, s. 143.

Hans Larsson Samfundet

konstituerades den 18 februari 1953 på universitetet i Lund. Dess syfte är att, främst genom publikationer, främja det vetenskapliga studiet av väsentliga livs- och kulturfrågor. Sedan stiftandet har professor Gunnar Aspelin varit ordförande, docent Elof Åkesson vice ordförande och docent Rolf Ekman redaktör för samfundets skrifter. Docent Hans Regnéll är sekreterare och docent Tord Simonsson skattmästare. Samfundet har f. n. c:a 130 ledamöter. Årsavgiften är 15 kr. Samfundet har alltid årsmöte den 18 februari, på Hans Larssons födelsedag, varvid ett föredrag hålles. Vid senaste årsmötet, 1961, talade professor Algot Werin om »Vilhelm Ekelund och sanningsintresset».